

uru rewarã kareta

wajãpi remikuwa

Nós, Wajãpi do Amapari, moramos no estado do Amapá, na Terra Indígena Wajãpi (TIW).

Antes da chegada da Funai, nós já conhecíamos não indígenas, como caçadores e garimpeiros, que circulavam pelo nosso território. As pessoas mais velhas de hoje ainda eram crianças quando os garimpeiros chegaram. Eles trabalhavam com ouro. Trouxeram ferramentas, sal, açúcar, roupas velhas e cachaça, que trocávamos pelas nossas coisas. Também trouxeram doenças. No contato com eles, muitas pessoas morreram de sarampo e gripe.

A Funai chegou em 1973, quando o governo estava construindo a rodovia Perimetral Norte em nosso território. Trouxe facão, pano, fósforo, espingarda, panela, rede e remédios, deixando os Wajãpi felizes. Então a Funai juntou todos os sobreviventes das epidemias, que moravam em regiões diferentes, no posto do Tataira. Tinham sobrado só 150 pessoas.

Com a Funai, foi iniciado o processo de identificação e delimitação da nossa Terra Indígena, que demorou muitos anos. Conseguimos expulsar os garimpeiros na década de 1980. A demarcação só foi concluída e homologada em 1996. Muitos Wajãpi trabalharam na abertura das picadas de demarcação e até hoje trabalhamos para manter essas picadas sempre limpas e evitar invasões.

Nossa população voltou a crescer e as famílias voltaram a fazer suas aldeias em regiões onde viviam antes. Nós Wajãpi temos vários subgrupos, que chamamos de wanã kõ. Cada subgrupo vem de uma região diferente e tem conhecimentos, sotaques, histórias e festas diferentes. Atualmente somos mais de 2 mil pessoas e temos mais de 140 aldeias na TIW. Nossas famílias costumam ter mais de uma aldeia e circular entre elas. A mobilidade territorial é muito importante no nosso modo de vida.

• • • • •

Este livro foi produzido em quatro oficinas realizadas entre 2024 e 2025, reunindo mulheres de diferentes gerações e diferentes grupos locais wajãpi, com o objetivo de sistematizar e divulgar saberes e práticas relacionados à sua tecelagem de algodão. O livro possui uma versão em língua wajãpi, para uso interno das comunidades, e outra em português, para divulgação externa.

A produção dos livros foi a última etapa de um conjunto de atividades voltadas ao fortalecimento da transmissão de conhecimentos tradicionais entre as gerações, que incluiu também oficinas práticas e rodas de conversa para a transmissão de técnicas produtivas e uma ampla gama de saberes associados. O processo envolveu ainda a realização de pesquisas e registros audiovisuais por jovens de diferentes regiões da TIW.

Todo esse trabalho fez parte do projeto “Nossas terras, nossas aldeias”, desenvolvido pelo Iepé nas Terras Indígenas do Amapá e norte do Pará entre 2022 e 2026, com apoio da União Europeia.

uru rewarã kareta

wajãpi remikuwa

Aremã Waiãpi
Ediuki Waiapi
Janaimã Waiapi
Japaita Waiãpi
Juninho Waiãpi
Karapujano Waiãpi
Karipino Waiãpi
Kurapi’a Waiãpi
Kurawaira Waiapi
Marãte Waiãpi
Matã Waiãpi
Mauraiky Waiãpi
Mekioki Waiãpi
Patei Waiãpi
Patire Waiãpi
Paulinho Waiãpi
Pauri Waiãpi
Renio Waiãpi
Ripe Waiãpi
Semusu Waiãpi
Sewarai Waiãpi
Sisiwa Waiãpi
Tupini Waiãpi
Turaini Waiãpi
Turuku’ã Waiãpi
Wawai Waiãpi
Welliton Waiãpi

Iepé 2026

O Iepé é uma organização sem fins lucrativos, fundada em 2002, com o objetivo de contribuir para o fortalecimento cultural e político e para o desenvolvimento sustentável dos povos indígenas que vivem no Amapá e norte do Pará. O Iepé proporciona assessoria especializada e capacitação técnica diversificada para que se organizem e atuem em defesa de seus direitos e interesses, enfrentando de forma articulada os desafios que se colocam hoje para suas comunidades e organizações.

Conselho Diretor: Marina Kahn (presidente), Lúcia Hussak Van Velthem (vice) e Ruben Caixeta de Queiroz

Conselho Editorial: Denise Fajardo, Dominique T. Gallois, Luis Donisete B. Grupioni, Lúcia H. Van Velthem e Lux B. Vidal

Coordenação Executiva: Luis Donisete B. Grupioni

Programa Wajãpi: Juliana Rosalen e Lúcia Szmrecsányi (coordenadoras), Daniel Maciel, Giovani Musial, Gutcha Ramil Magalhães, Lorena de Lima, Rodrigo Siqueira Ferreira, Valdemir Furtado e Yasmim Oliveira

Produção do livro
Coordenação das oficinas: Igor Scaramuzzi
Colaboração nas oficinas: Bruno Huyer e Gutcha Ramil Magalhães
Edição e revisão dos textos: Igor Scaramuzzi
Capa e projeto gráfico: Luciano Pessoa
Fotos: Bruno Huyer, Ediuki Waiãpi, Gutcha Ramil Magalhães, Kuaray Aldo Ferreira, Sewarai Waiãpi, Tapeke Waiãpi

Realização

Apoio à produção e publicação do livro

União Europeia

Rainforest Foundation Norway

Imomewa

7 **Imovyvya**

8 **Nijamojã tẽ'ẽi tẽi moma'e jimoja werã kõ**

9 **Jane remikuwa uru jarã rewarã**

14 **Moma'e kwerã kõ rewyi tẽ jakuwa moma'e jimojã kusiwarã kõ**

15 **Amõ taa wanã kõ wyi jakuwa ve moma'e jimojã kõ**

16 **Itete jẽ jikoakuwa**

24 **Uru tete kwerã**

31 **Uru pyteporowa**

32 **Moma'e jimõjã werã kõ rewarã**

55 **Mõma'e jimojã momya amõ imopirãa**

Imovyvya

Ikatuway moma'e jimõjã gwerã kõ jakuwa pirujẽ rẽmẽ, ãmetẽ a'e pupe tẽ wãivĩ gwerã kõ oposiko kõ'ẽ kõ'ẽ ve. Ija'yry remeve tõvijã gwerã kõ warakarã gwerã kõ omo'e uru mopaia rẽ, amõ uru ãvasĩ arẽ, ajaire moma'e jĩmojã gwerã kõ rẽkwe omo'e ky'y, okuwa pa ovijãgwerã kõ wyi remẽ ovotẽ õmojã ky'y, itetejẽ mojã imoaty ky'y. Erekwa pa ky'y remẽ niwaype ãi werekwarã pẽ õmojã mõma'e jimojã gwerã kõ imoaty, iposikoa romõ, apijarã rerekwarã tẽ naeako'i koivoarã remimõjã gwerã kõ rẽ. Awĩ tawĩ nomojãi tepisi amõ oropẽ kõ mã'e rerekwarã ojimomorijau tãtẽ iko, pyraty ty'oarẽ, pyraty moasaparẽ, kasiri moasapa rẽ, ajawyi ikatuway jakuwa tepisi jimojã kõ, amõ õropẽ kõ, awĩ pupe tẽ jaty'o pyraty ipi, tepisi e'ã mẽ nuve ãi pyraty, amõ õropẽ e'ãmẽ nuve'ãi meju, typy'a, koaky, kasiri, kasiri miti, amõ tukupi kõ.

Nijamojã tẽ’ẽi tẽi moma’e jimoja werã kõ

Mõma’e jimojã jamojã ypy remẽ nijarai jẽ imomo, jamojã ai rẽmẽ nijaraive imomo karuwarai jarã, amẽ jara imomo rẽmẽ, apijarã remimojã gwerã weere pa mykurã e’i tamõ kõ, uru javãsi rẽmẽ nijaity pypyi atykwerã kõ oka wyry rupi, karuwarai jarã tẽ, apijarã mirã nokuwai mõma’e jimojã gwerã kõ, ajawyi jẽ maerã jamõjae’e amatejẽ imovy, amõ jamojã ipi remẽ japoi rã’i jane aryvo kwaray remẽ, ajaire miti jamõjã mijẽ, amõ karume nijamõjãi mõma’e jimojã gwerã kõ ipi, japoi rã’i karu mẽ imojãa wyi, japu poroea kwaso amẽ, teapyoẽ’ã jarã petẽ tamõ kõ e’i. Amõ ijãkarã saky mãe kõ nomojãi ve ipi, omojã jẽ sikaepo moma’e jimojã gwerã kõ wakãrã saky remẽ, apijarã akãrã jẽ itekorã, amõ noatai teve, oja’o teve, amõ nomã’ẽi ipi, oke karu upa, aepo e’i tamõ kõ imovyvy, ajawyi ãge’e remẽ omojeapyjẽ reko konomiõ kyrerã kõ.

Jane remikuwa uru jarã rewarã

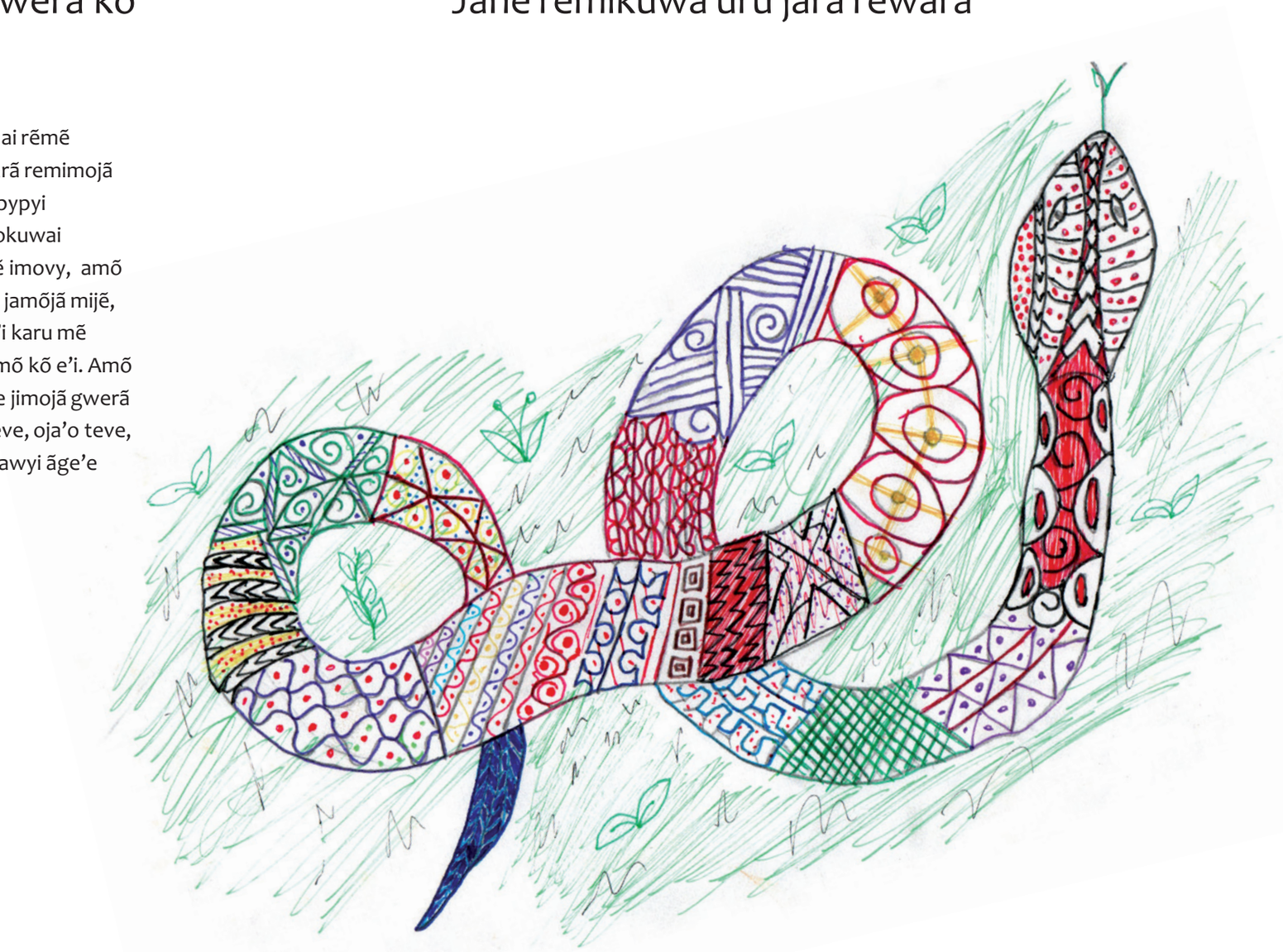

Tãmõ Kumare remikuwa

Moi kupea wyi tejẽ jakuwa moma'e kusiwarã tete kwerã kõ karamoe rẽmẽ. Nokuwai jẽ mijã tamõ kõ moma'e kusiwarã kõ. Karamoe rẽmẽ tãmõ kõ ojuka Moi Kupea, a'e itetete jẽ ikusiwa a'e wã'ã moma'e jimõjã rẽ kupa. Janypa amõ uru jiãvãsĩ nerã wera imõjã ipyri kupa, omã'ẽ ikusiwarã rẽ imõjã kupa. Nijakuwapa'ãi tẽsõ moi kupea kusiwarã kõ. nojukai kupa rẽmẽ nijakuwa'ãi mijã moma'e jimojã kusiwarã kõ.

Tãmõ Aremã remikuwa

Janejarã oity uru janeypy pẽ. Moma'e kwerã kõ kusiwrã tẽ jã'ã moma'e jimojã kõrẽ; awĩ tãwĩ Moi Kupea rewyi tẽ okuwa moma'e kusiwarã jane tãivĩ gwerã kõ. Karamoe rẽmẽ jẽ ojuka Moi Kupea tãivĩ gwerã kõ, ikusiwa katu jẽ Moi Kupea, a'e kusiwarã rẽtẽ omã'e ikuwa kupa; itetejẽ ikusiwarã.

Okuwa teãma moma'e jimojã nojikusiwai mã'e tamõ kõ, õrõpẽ kõ rẽ ãwĩ tãwĩ arapo, õrõpẽ teau, õrõpẽ tea'i amõ tepisi pino'y ãwĩ ãwĩ kõ korijõ tẽ okuwa karamoe remẽ tãivĩ gwerã kõ mijã. Moi Kupea kusiwarã tẽjẽ wã'ã moma'e jimõjã kõrẽ tãivĩ gwerã kõ, a'e okuwa ajatẽ imojiapyapy ereko, ajatẽ age'e rẽmẽ jakuwa jẽ ereko. Awĩ tãwĩ Moi.

Kupea kusiwarã okuwa tãivĩ gwerã mãekõ: myrysipirã; jawarã rova kwerã; paku rowaejapyry.

Tamõ Manu jeapyrerã kõ wyi tẽjẽ okuwa tãmõ kõ moma'e jimõjã gwerã kusiwarã kõ, ajawyi tẽjẽ age'e rẽmẽ jakuwa moma'e jimojã kusiwarã kõ, amõ kumakary wanã kõ wyi teve okuwa tãmõ kõ moma'e jimojã kusiwarã kõ, amõ pirawiri wanã kõ wyi. Pino'y kõrijõte omojã matura rẽ tamõ kõ mijã. Kejõ tãmõ kõ remikuwae'ã mijã, paku rowae apyry, matura kusiwarã, tepisi myrysi pirã, upiuwarã, pira kã gwerã. Kumakary wãnã kõ oo omorou Pypyiny kyty rẽmẽ, tãmõ Pypyiny wanã kõ okuwa moma'e jimõjã gwerã kusiwarã kõ iwyi kõ.

Uru jarã pẽ Urusi'iwa eu amõ moju eu teve ijupe.

Moma'e kwerã kõ kusiwarã tẽ jã'ã moma'e jimojã kõrẽ

Tãmõ Mãtã remikuwa (tamõ Iriu wyi okuwa) Urusi'iwa eu uru jarã pẽ, moju votẽ ajamã'ẽ, a'e wyi tẽjẽ jakuwa moma'e jimojã tetekwerã kõ, amõ iwyi teve jakuwa moma'e jimojã kusiwarã kõ, awĩ tawĩ tepisi rẽ jã'ã asa'y retã, tejusĩ werã, uve teve tejusĩ werã siri kusiwarã amõ iwyi teve panakari jakuwa, õrõpẽ kõ amõ wirika.

Karamoe rẽmẽ taĩvĩgwerã ojatyka uru jarã rẽ omajã, uru jãra jẽ õmõjã moma'e jimõjã kõ upa a'erẽ õmã'ẽ kupa. Uru si'iwa pyri tẽjẽ uru jiãvãsĩ nerã taĩvĩ gwerã wera imojã, a'e wyi tẽipõ okuwa kupa karamoe remẽ, a'e wyi jane tãivĩ gwerã kõ okuwa imojiapyapy ereko, a'evote age'e rẽmẽ siã'ã ereko. Omojã ve uru mitu romõ kupa karamoe rẽmẽ. Waype jamojã mãekõ: tepisi amõ õrõpearaveka, ikuwa parã kõ tẽ omojã jẽ ãwĩ kõ ipi.

Taivigwerã ayvukwerã uru rewarã	**Ava põ okuwa katu imovyvya?**
Moju uru jarã	Waiwai, Matã, Pajari, Siro, Teju, Joaton, Kurapi'a, Seremete, Wyrakatu, Jurara, Kaiku, Muru, Sisiwa, Wyrani, Taoka, Ororiwa, Kumare, Karara, Ku'a...
Moma'e kwerã kõ wyi jakuwa moma'e jimojã amõ ikusiwa	Waiwai, Matã, Pajari, Siro, Teju, Joaton, Kurapi'a, Seremete, Wyrakatu, Jurara, Kaiku, Muru, Sisiwa, Wyrani, Taoka, Ororiwa, Kumare, Karara, Ku'a...
Jawarã mãiwerã	Waiwai, Matã, Pajari, Siro, Teju, Joaton, Kurapi'a, Seremete, Wyrakatu, Jurara, Kaiku, Muru, Sisiwa, Wyrani, Taoka, Ororiwa, Kumare, Karara Ku'a.
Amõ taa wanã kõ wyi jakuwa	Waiwai, Matã, Pajari, Siro, Teju, Joaton, Kurapi'a, Seremete, Wyrakatu, Jurara, Kaiku, Muru, Sisiwa, Wyrani, Taoka, Ororiwa, Kumare, Karara, Ku'a...

Moma’e kwerã kõ rewyi tẽ jakuwa moma’e jimojã kusiwarã kõ

Moma’e kwerã kõ wyi tẽ jakuwa itetejẽ ikusiwarã kõ, ãwĩ tãwĩ: paku kãgwerã; paku rowaeapyry; jawarã rovakwerã; kurewaru kãgwerã; tejusĩ werã; wãnãnĩ rapo; tawato rowaity; pykau rowaity; jãvĩ pirerã; õrõprẽ araveka; arapou; arapo’i; arapokãnĩkãnĩ maseweri; myrysipirã; pino’y; moatapirerã; eirurẽtã, tapija’i rena; asa’yrape.

Amõ taa wanã kõ wyi jakuwa ve moma’e jimojã kõ

Amõ taa wanã kõ wyi jakuwatã mõma’e jimojã remẽ, japoranu amõ taa wanã pẽ, emo’e kuwa põ neremikuwa rẽ nejupa eu ijupe, amẽ poromo’e wemikuwa kõ rẽ ikuparã kõ ipi, amõ kasiri’u rẽmẽ amõ taa wanã omojã sikaepo upa moma’e jimojã remẽ, mã’ẽo gatu ee, amẽ tẽ jakuwa iwyi ipi, amõ jaekyi imojã iwyi remẽ teve jakuwa moma’e jimojã amõ taa wanã kõ wyi.

Jane ramõi kõ amõ amõ rupi tẽ okuwa moma’e jimojã kõ, ojiwyjiwy tẽ okuwa kupa, tamõ Manu jẽ karamoe moma’e jimojã kuwaparã romõ ekoi, itetejẽ tamõ okuwa ãwĩ tãwĩ, panakari kusiwarã, oropearaveka, jawarã rovakwerã, wanãnĩ rapokwerã/ arapokãnĩkãnĩ, tawato rowaity, asa’y rape, tejusĩ werã, arapo, arapou, a’ejẽ ajaire okuwa iwyi imojiapyapy ikuwa ereko kupa. Ajawyi tamõ kõ moko wereko moma’e jimojã ikuwa ojiwyi. Uru ãwasia waype teve, ajawyi jamo’etẽ ja’yry rerã kõ ipi, amõ jama’egatu tẽ ikuwaparã kõ uru wavasi rẽmẽ ikuwa. Janeru, janeramõi amõ koivoarã kõ wyi jakuwa teve ipi.

Amõ wanã kõ okuwa katu moma’e jimojã gwerã kõ apijarã remimõjã’y jakuwa taramẽ, nimanyvoi japoranu ijupe, apota akuwa neremimõjã’y eu ijupe, mano põ jareko imojã ijapãroga eu ijupe, amẽ omome’u janeupe kee jarekõ imojã e’i, amõ aratarã’ĩ neremimõjãgwerã ijã’ã eu teve ijupe, ãmẽ omẽ’ẽ tijara ijã’ã ipi, amõ omã’ẽ jẽ teve amõ taa wanã jamojã emimojã’y remẽ, amẽtẽ jajavy sikaepo ovake remẽ, nemojakare tẽ imojã e’i janeupe. Ajapetẽ ajaire jakuwapa emimõjã’y, wãisõ jamojiapy era, jakuwapa ky’y remẽ amõ kõ jamo’e ee ky’y.

Amõ taa wanã okuwa katu moma’e jimojã kusiwarã mã’e tẽ poropõanõ ipi, awĩ tawĩ japi’i rowaity pupe, meru remi kusiwa rerã pupe, amõ janepi teve tapija’i pupe. Japi’i rowaity kwerã pupe wapy poropo mosimo, meru remi kusiwa rerã pupe jajipokusu amõ jajipojoy, tapija’i

pupe amẽ moma'e mojãgarã kuwaparã kõ tẽ poropi, terekuwa katu moma'e jimojã kõ e'i janeupe poropi rẽmẽ. Kwasi po kwerã pupe poropo kãkãĩ teve ipi, amẽte janepojawa moma'e mojã ipi, japi'i rãpekõ werã pupe jajipokãkãi ãmete jakuwakatu moma'e jimojã kõ. Awĩ kõ pupe taĩvĩgwerã kõ ojipõano aja tẽ age'e remẽ jipõanõ ipupe tekou.

Itete jẽ Jikoakuwa kõ

Ijãkãrã saky mã'ẽ noposikoi uru rẽ amõ noatai teve uruty rupi, uve uru jarã ajawyi, nopotai uru jãrã ijakãra saky mã'e pije, ajarewarãmo ija mãe kõ nomã'e tari ijakãrã saky mã'e rẽ. Ijakãrã saky mã'e sikaepo oposiko uru rẽ remẽ uru jarã omotekorã tã apijarã akãra sakyrerã, na'evoi remẽ o'ãraeratã amõ noata'ãĩ teve ja'yry, uru tyy rupi wata sikaepo ijãkãrã saky mã'ẽ rẽmẽ omoja'o ywetẽ tã imõtẽkõrã ijuka amẽ já'ysakyrerã. Amõ noposiko ytyi moma'e jimõjã gwerã kõ já'yry isaky rẽmẽ, ãmẽ oposiko jẽsõ tuu rẽmẽ itẽkõrã tã ijãkãrã sakyrerã ãmẽ, ãwĩ tãwĩ uru jarã õ'ã era tã amẽ ja'y sakyrerã, noata'ãi teve ja'y sakyrerã ãmẽ amõ oke karu tã upa.

Nijapypo sosoi mirã uru pupe, jimarãerekoa tẽ japypo soso sõ remẽ, ipy tuju pa ãmẽ apijarã mirã, apijarã mirã okãjã teve. Amõ noparõytyi ve uru ratykwerã aryvo, tetãmã ay jãrã tẽ.

Tepisi menã (tepisi rãe) aryvo nõpãroi wãivigwerã kõ, amõ apyawerã amẽ opãrõ remẽ kupyu rõmõ tẽ ãme imemy apijarã. Kojãmuku kyrerã kõ nomopã'ãi tepisi pyraty reve tatui tikõ'ẽ upa ipi, omõpa'ã remẽ apijarã imemyray puku ipi.

No'ui Ja'y kwanĩ werã kõ tare'yry pyakwerã ipi, o'u remẽ apijãrerã uru wavãsĩ rẽmẽ ikwã'i ikwã'i ẽjẽ, ajawyi ja'yrera kõ ojikoaku tẽ ipi, ãmo Arĩkã eu pira mõpẽ, a'e no'ui ja'yrerã kõ, o'u rẽmẽ apijarã uru wavãsĩ rẽmẽ onono ejẽ.

Uru rykyry nopypyi já'y rerã kõ wakã rẽ , ãmẽ opypysõ rẽmẽ ikerai apy'a tã, amõ eawyry teve apijarã.

Nijaparityi moma'e jimojã gwerã kõ ipi, mara aryvo jamokatu ipi, tata tomotata'a upa amẽtẽ oiko puku sa'u moma'e jimojã kõ. Amõ noaparityi teve ja'yrerã omojã ypy moma'e jimojã mã'ẽ ijy kõ.

Ja'yry omõjã ypy mã'ẽ nijaekyi ipo pewyi imojã, nokuwai ãme ja'yry ipi, ajaré mã'eõ tẽ já'yry moma'e omojã ypy rẽmẽ.

Mirã ikaruwa katu mã'e ikatujome omõjã moma'e jĩmojã kõ, awĩ tawĩ, tepisi, õrõpẽ, matura, panakari, urukaryru, uru tapekwa, uru yrykyry, sirita.

Já'yry wekaru apy'a okea pẽ mã'ẽ jamoy'u uru rõ'ã werã pupe ipi, ãmẽ tẽ noekarui okea pẽ.

Kõnõmiokyrerã noma'ei wemimõjã werã kõ kurawa pupe karumẽ ipi, ãmẽ oposiko jẽ sikaepo kurawa rẽ karume rẽmẽ, apijarã ijãsĩ okõnõmiokyry reve. Miratuwerã kõ nimanyvoi oposiko kurawa rẽ karumẽ.

Uru nojimomyi õrõpẽ rõmõ mã'ẽ pupe kõrijõ tẽ mosiko ipi, ãwĩ tãwĩ jamoasa ipupe kasiri; kasirimiti; karary; mani'o já'uary; waseiry; pino; avasiry; pypyiry; pakoary ãmõ jityary. Orõpe jamomy imõjã mã'ẽ pupe noposikoi wãivĩguerã kõ, ojiky'a'o ẽjẽ tã kasiri kõ pupe amõ ituri pijeai tãtẽ kasiri kõ.

Uru javasĩ ve nijãpĩpĩ reve imojã ipi, nimanyvoi ve amẽ ipi, tepisi rã ywesõ nijapĩpĩ ipi. Uru tapekwa pupe nijajimovou tata ipi, jane karasapau amẽ ipi. Noposiko ytyi moma'e jimojã gwerã moraita rewarã kõ rẽ ipi, morãwãnã jarã. Oka ypy rupi nijamopopoi uru ratykwerã kõ, jamopopo remẽ pĩ'õsiri ojikwa ee amẽ ipi.

Manyvo jakõ		
Mapejo uve manyvo jakõ	**Ava okuwa imomewa/e'i katuway imovyvy**	**Tenaa/wanã**
Tepisi		
• Noma'e ytyi ikwarã rê • Kõnomiokyry nomojã tejî myrysipirã amõ eiru retã, upiu warã • Kõjamukukyrerã kõ noty'o tejê myrysipirã, upiu warã amõ eiru retã pupe • Nopãrõ ytyi tepisi menã aryvo • Ijakarãsaky mã'e nomojãi • Wãivi gwerã kõ nõjai pyraty tikõ'e upa	Kaiku, Aremã, Muru, Ajareaty, Pajari, Siro, Teju, Pororipa, Joatonã, Seremete,	Yvyrareta, Sapukae, Kupa'y, Jiruruwyry, Jawarary, Aruwa'ity, Mogywyry, Ytape, Ytuwasu
Matura		
• Ijakarãsaky mã'e nomojãi ipi • Kõnomiokyry nomojã tejî ipi • myrysipirã amõ eiru retã, upiu warã • nijai nõi janeakã re	Kaiku, Aremã, Muru, Ajareaty, Pajari, Siro, Teju, Pororipa, Joatonã, Seremete,	Yvyrareta, Sapukae, Kupa'y, Jiruruwyry, Jawarary, Aruwa'ity,Mogywyry, Ytape, Ytuwasu
Panakari		
• Ijakarãsaky mã'e nomojãi • Já'yrerã kõ noapyi ipupe	Kaiku, Aremã, Muru, Ajareaty,Pajari, Siro, Teju, Pororipa, Joatonã, Seremete,	Yvyrareta, Sapukae, Kupa'y, Jiruruwyry, Jawarary, Aruwa'ity,Mogywyry, Ytape, Ytuwasu

Manyvo jakõ		
Mapejo uve manyvo jakõ	**Ava okuwa imomewa/e'i katuway imovyvy**	**Tenaa/wanã**
Maturape		
• Ijakarãsaky mã'e nomojãi	Kaiku, Aremã, Muru, Pajari, Siro, Teju, Joatonã, Seremete, Wyrakatu	Yvyrareta, Sapukae, Kupa'y, Jawarary, Aruwa'ity,Okakai, Ytape, Ytuwasu
Urukaryru		
• Ijakarãsaky mã'e nomojãi	Kaiku, Aremã, Muru,,Pajari, Siro, Teju, Joatonã, Seremete, Wyrakatu, Ripe, Aka'upoty, Kumare	Yvyrareta, Sapukae, Kupa'y, Jawarary, Aruwa'ity,Okakai, Ytape, Ytuwasu, Kumaka, Manilha, Pairakae
A'y sõ'ã		
• Ijakarãsaky mã'e nomojãi	Seremete, Kaiku	Ytape, Yvyrareta
Orope		
• Ijakarãsaky mã'e nomojãi	Kaiku, Aremã, Muru,,Pajari, Siro, Teju, Joatonã, Seremete, Wyrakatu, Ripe, Aka'upoty, Kumare	Yvyrareta, Sapukae, Kupa'y, Jawarary, Aruwa'ity,Okakai, Ytape, Ytuwasu, Kumaka, Manilha, Pairakae
Sirita		
• Ijakarãsaky mã'e nomojãi • Nijamõigei janeakã me	Siro, Ruperi, Wajamanã, Maraitawa	Aruwa'ity, Okakai, Yvyrareta, Mariry

Manyvo jakõ		
Mapejo uve manyvo jakõ	**Ava okuwa imomewa/e'i katuway imovyvy**	**Tenaa/wanã**
Rykyry		
• Ijakarãsaky mã'e nomojãi • Nijamõigei janeakã me	Kaiku, Aremã, Muru,,Pajari, Siro, Teju, Joatonã, Seremete, Wyrakatu, Ripe, Aka'upoty, Kumare	Yvyrareta, Sapukae, Kupa'y, Jawarary, Aruwa'ity,Okakai, Ytape, Ytuwasu, Kumaka, Manilha, Pairakae
Uru tapekwa		
• Ijakarãsaky mã'e nomojãi	Siro, Wyrakatu, Kuretari, Tãsi,	Aruwa'ity, Okakai, Kurani'yty, Jakareakãgoka
Urupo'yry		
• Ijakarãsaky mã'e nomojãi	Kaiku, Aremã, Muru,,Pajari, Siro, Teju, Joatonã, Seremete, Wyrakatu, Ripe, Aka'upoty, Kumare	Yvyrareta, Sapukae, Kupa'y, Jawarary, Aruwa'ity,Okakai, Ytape, Ytuwasu, Kumaka, Manilha, Pairakae
Soapara		
Masiwa		
• Ijakarãsaky mã'e nomojãi	Siro, Teju, Pajari,	Aruwa'ity, Jawarary

Manyvo jakõ		
Mapejo uve manyvo jakõ	**Ava okuwa imomewa/e'i katuway imovyvy**	**Tenaa/wanã**
Wirika		
• Ijakarãsaky mã'e nomojãi	Siro, Teju, Pajari	Aruwa'ity, Jawarary
Wyra rã'ãga		
• Ijakarãsaky mã'e nomojãi	Kaiku, Aremã, Muru, Pajari, Siro, Teju, Joatonã, Seremete, Wyrakatu, Ripe, Aka'upoty, Kumare	Yvyrareta, Sapukae, Kupa'y, Jawarary, Aruwa'ity, Okakai, Ytape, Ytuwasu, Kumaka, Manilha, Pairakae
Avasi rã'ãga		
• Ijakarãsaky mã'e nomojãi Nijamõja teywetei moraita e'ãma	Kaiku, Aremã, Muru, Pajari, Siro, Teju, Joatonã, Seremete, Wyrakatu, Ripe, Aka'upoty, Kumare	Yvyrareta, Sapukae, Kupa'y, Jawarary, Aruwa'ity,Okakai, Ytape, Ytuwasu, Kumaka, Manilha, Pairakae
Mirã rã'ãga		
• Ijakarãsaky mã'e nomojãi	Seremete, Kaiku, Siro	Ytape, Yvyrareta, Aruwa'ity
Raparã rena		
• Ijakarãsaky mã'e nomojãi	Kaiku, Aremã, Muru, Pajari, Siro, Teju, Joatonã, Seremete, Wyrakatu, Ripe, Aka'upoty, Kumare	Yvyrareta, Sapukae, Kupa'y, Jawarary, Aruwa'ity,Okakai, Ytape, Ytuwasu Kumaka, Manilha, Pairakae

Manyvo jakõ		
Mapejo uve manyvo jakõ	**Ava okuwa imomewa/e'i katuway imovyvy**	**Tenaa/wanã**
Urupãnakõ		
• Ijakarãsaky mã'e nomojãi	Kaiku, Aremã, Muru, Pajari, Siro, Teju, Joatonã, Seremete, Wyrakatu, Ripe,	Yvyrareta, Sapukae, Kupa'y, Jawarary, Aruwa'ity,Okakai, Ytape, Ytuwasu Kumaka, Manilha, Pairakae, Mariry, Jãapina, Aramirã2

Nijamojã tẽ'i tẽi uru mã'e rewarã		
Uru nomopai ijakarã saky mã'e Nijamojãi karume teapyoe'ãjara japu poroea kwaso Ipojyte uru jamoyvysusu tekoawerã rupi Nijamopepei imojã karuwarai jarã Já'yrerã no'ui tare'yry pyakwerã ãmo jakare rowai ypykwerã Kwasi pokwerã pupe jipokakãi Japi'i rowaity pupe Tapija'i jajipi Karume nijavãsi uru, kwasi wera pa ikatujume jamokatu temimojã werã nijapyi temimojã werã kõ nijakuwai ãme nijaparityi já'yrerã remimojã werã kõ Nijapoekyi já'yrerã Ji'ive te konomiukyrerã owyjy ojapyka oposikoa rã re Nijamopai te'itei, uru õtaro werã korijote	Kaiku, Aremã, Muru, Pajari, Siro, Teju, Joatonã, Seremete, Wyrakatu, Ripe, Aka'upoty, Kumare, Waiwai, Sisiwa, Wyrani	Yvyrareta, Sapukae, Kupa'y, Jawarary, Aruwa'ity,Okakai, Ytape, Ytuwasu Kumaka, Manilha, Pairakae, Mariry, Jãapina, Aramirã2
Jajiga vepõ moma'e mojã Jamovy vepõ tãiviwerã imojã Ijakarã saky mã'e omojã je uru Tepisi jukwerã jainõ pee pe		
Tepisi jukwerã taywerã pe'a Urupo'yry Karay pe'a Atãe rã'ãga parakai pe'a Uru rõ'ã werã pupe ja'yrerã jame'e toy'u,		
Amêtê noekarui okea pê Uru rõ'ãwerã jame'e já'yrerã topy, amêtê ture kuwaparã Rykyry taywerã pe'a		

Uru tete kwerã

Ite tejẽ uve uru kõ awĩ tawĩ:
Uru sovã/ urue'e
Uru aky
Uru tawa
Uru sĩ
Uru patã

Nijamojã tẽ'ĩ tẽi uru kõ moma'e jimojã kõ rõmõ ipi, uve uru ikatuway moma'e jimojã kõ rõmõ jamojã ipi mã'ẽ. Awĩ tawĩ uru sovã korijõ tẽ ikatu jamojã moma'e jimojã kõ romõ. Uru aky, Uru tawa, Uru sĩ amõ Uru pãtã ãwĩ ãwĩ kõ nikatui moma'e jimojã kõ romõ.

Uru sovã

Uru sovã ipoko jõmẽ, isovã gatu jomẽ teve, ikatuway mõma'e jimojã kõ romõ jamojã ipi, amõ ikatuway teve jãvasĩ rẽmẽ ojiavasĩgatu ipi, ãtã gatu jõmẽ teve, nonoãi javasĩ remẽ. Ajawyi uru sovã ikatuway tepisi rõmõ jamojã amõ moma'e jimojã tete kwerã kõ rõmõ ikatuway ve ipi. Karamoe remẽ tenaa Taitetuwa rupi, urutyu romõ tẽ, ajawyi nijaeka ãĩ uru a'e rupi. Uru sovã jamojã itetejẽ ipi: awĩ tãwĩ panakari, tepisi, rykyry, õrõpẽ, urukaryru, matura, a'ysõ'ã amõ uru tapekwa. Uru nijamopai tẽ'ĩteĩ ipi, mã'ẽo gatu tẽ jamopapaita rẽmẽ ipi, nijapopai uru taĩvĩ guerã kõ ve ipi, uru taĩvĩ gwerã nikatui ipi, nojiãvasĩ ipi, onono ẽjẽ teve, ãmõ isakyrerã nijamopai teve, onono ẽjẽ teve javãsĩ rẽmẽ, ojipõvãma ẽjẽ teve ipi. Uru taĩvĩ gwerã nijamopai ipi, jamopai rẽmẽ opa ẽjẽ urutyu ipi. Uru rẽ nou rẽmẽ, jara ve janeãkãrã imo'e uru mopaia rẽ ipi, amẽ tẽ ajaire okuwa tã uru mopaia ovote, amõ janepary jamo'e ve ipi. Uru tepisi rã nijaetaetai ipi, ipoko reve tẽ javãsĩ ipi, urõpẽ rã kõrijõ tẽ jaetaeta ipi. Uru sovã uve yy rẽmẽ rupi tẽ ipi, waseity rupi, amõ yapo rupi.

Uru sĩ

Urusĩ nikatui jamojã moma'e jimojã kõ rõmõ ipi, nãtãi moma'e jimõjã rõmõ, amõ onono ejẽ jãvasĩ remẽ ipi, ajawyi nijamojãi urusĩ ipi. Ka'a e'e rupi tẽ uve urusĩ amõ kookwerã rupi teve uve.

Uru aky

Uru aky amẽ, ijaky katu, ajawyi uruaky eu ijupe. Nijamõjãi moma'e jimõjã kõ rõmõ uru aky ipi. Onono ẽjẽ jãvasĩ rẽmẽ ipi, ajarewarã mõ nijamojãi uru aky ipi. Yapo rupi tẽ uru aky uve ipi; i'yve'e remẽ rupi uve teve; jai rupi amõ yy miti rẽmẽ rupi uve teve. Yvyuvyugã tẽ uru aky ajamã'ẽ, amõ isiri ovyrygã ajamã'ẽ. Nuvei uru aky tyvusu, pẽ'ĩ pẽ'ĩ gãte uve.

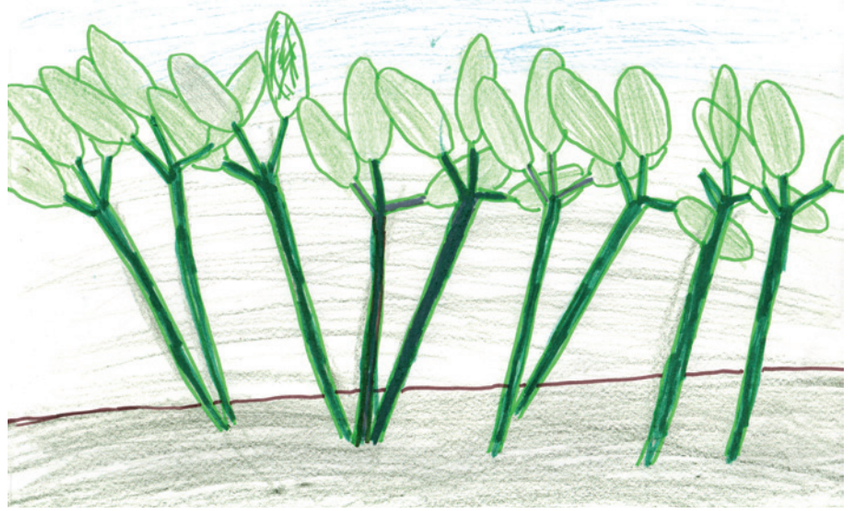

Uru tawa

Uru tawa amẽ, itawa katu jõmẽ, ipoko jõmẽ teve amõ nikatui moma'e jimojã kõ rõmõ ipi. I'yve'e reme rupi tẽ uve urutawa ipi, amõ waseity rupi uve pẽ'ĩ pẽ'ĩ ve ipi. Naikoi ka'a e'e rupi ipi.

Uru pãtã

Uru pãtã, amẽ ipãtãtã gatu jõmẽ. Yymiti reme rupi tẽ uve ipi; ãmõ ijãkwã rupi uve teve. Uru pãtã nijamõjãi moma'e jimojã kõ rõmõ ipi, onono ẽjẽ jãvasĩ rẽmẽ, ajawyi nikatui amõ nãtãi teve ipi. Yvyuvyu gãtẽ ajamã'ẽ uru pãtã. Amõ uve teve koo kwera rupi.

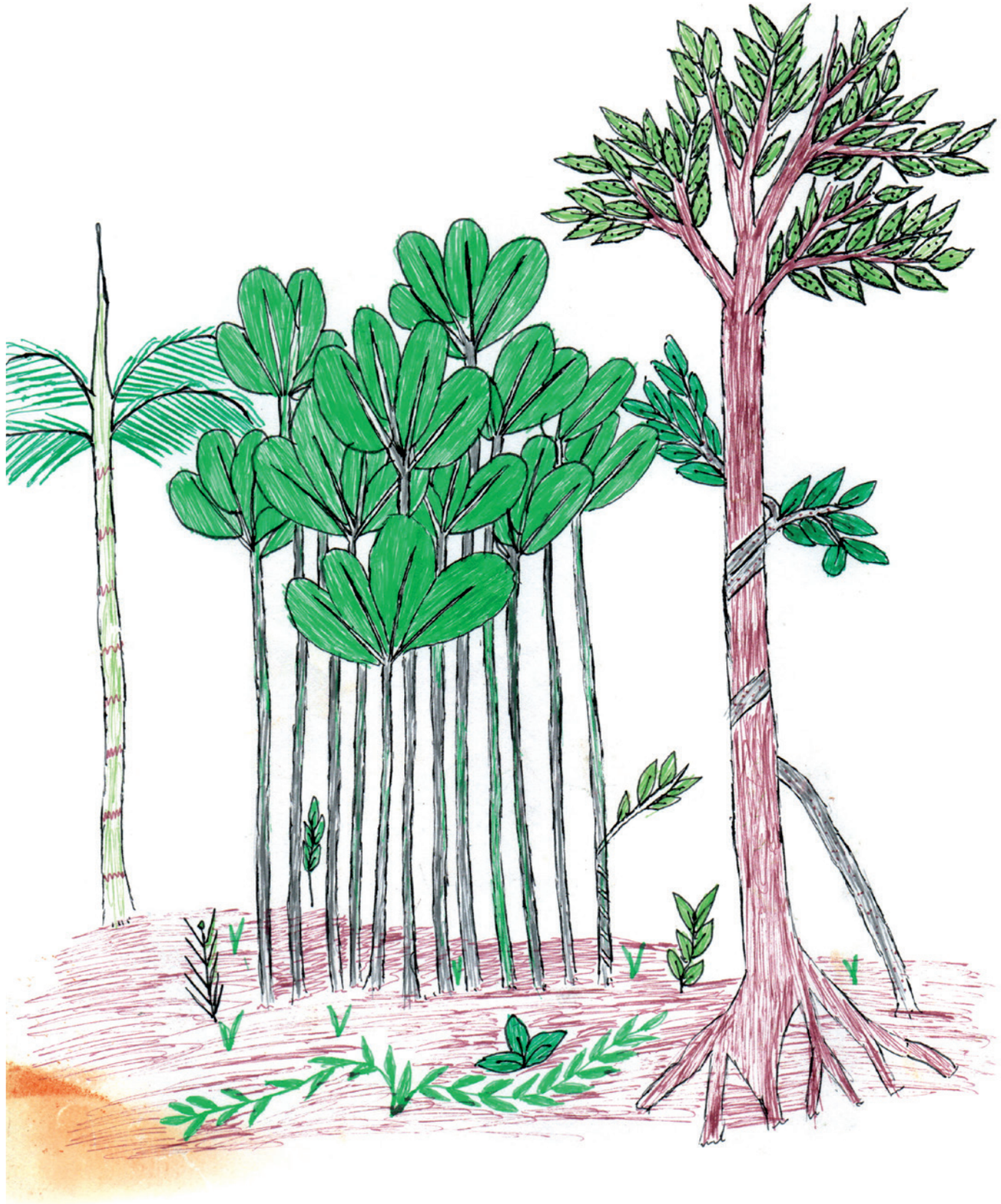

Mapejõ uve uru			
Moma'e uuru	**Mame uve**	**Manyvosõ ajamã'e?**	**Ikatute moma'e jimojã romõ? Moma'e ma'e?**
Uru sovã	Ymiti rupi, waseity, yryapyry, yapo, yyreme, Mariry, Aramirã, Yatape, Ytuwasu, Yvyrareta, Jakareãkãgoka, Yypijonã, Pairary, CTA, Tajau'ywyry, Pinoty, Jãapinã	Isõvã gatu, Ipoko jõme, mititi rowã, Ajykatu,	Jamõjã piruje moma'e jimõjã romõ
Uru aky	Ymiti rupi, waseity, yryapyry, yapo, yyreme, Manilha, Mariry, Aramirã, Yatape, Ytuwasu, Yvyrareta, Jakareãkãgoka, Yypijonã, Pairary, CTA, Tajau'ywyry, Pinoty, Jãapinã	Ijaky katu, Ipo'i poko, jõme, mititi rowã, Ajykatu,	Oropê, amõ naikoi uru reme jamojã ipi.
Uru tawa	Yapo, Manilha, Mariry, Aramirã, Yatape, Ytuwasu, Yvyrareta, Jakareãkãgoka, Yypijonã, Pairary, CTA, Tajau'ywyry, Pinoty, Jãapinã	Itawa katu, Ipo'i te, ijatutugã, atã, Natãi moma'e jimojã romõ.	Nikatui uru moma'e jimojãa ma'e rewarã.

Mapejõ uve uru			
Urusî	Kookwerã, ka'a e'e, Ijãkwã rupi Uve piruje tenaa rupi	Isuky katu owerã, Ipo'i te, ijatutugã, atã, Natãi moma'e jimojã romõ.	Nikatui uru moma'e jimojãa ma'e rewarã.
Urupãtã	Kookwerã, ka'a e'e, Ijãkwã rupi Uve piruje tenaa rupi	Ipãtã gatu, Ipo'i te, ijatutugã, atã, Natãi moma'e jimojã romõ.	Nikatui uru moma'e jimojãa ma'e rewarã.

Uru pyteporowa

Uru typẽ nou ipi rẽmẽ nijamo papai tẽ'ĩtẽi ipi, japyteporo tẽ imopapai ikatukwerã kõ kõrijõ tẽ. Uru sakyrerã kõ nijamopai ipi, amõ otãrõ a'ugã mã'ẽ nijamopai teve ipi onono ẽjẽ jamõjã taremẽ, ajawyi otãro gatu jõme mã'e tẽ jamopai ipi, a'e korijõ tẽ ikatu jõmẽ ojimõjã ipi, ãmõ uru enãpã'ã pã'ã ẽjẽ mã'e nikatui apijarã jamõjã rẽmẽ.

Moma’e jimõjã werã kõ rewarã

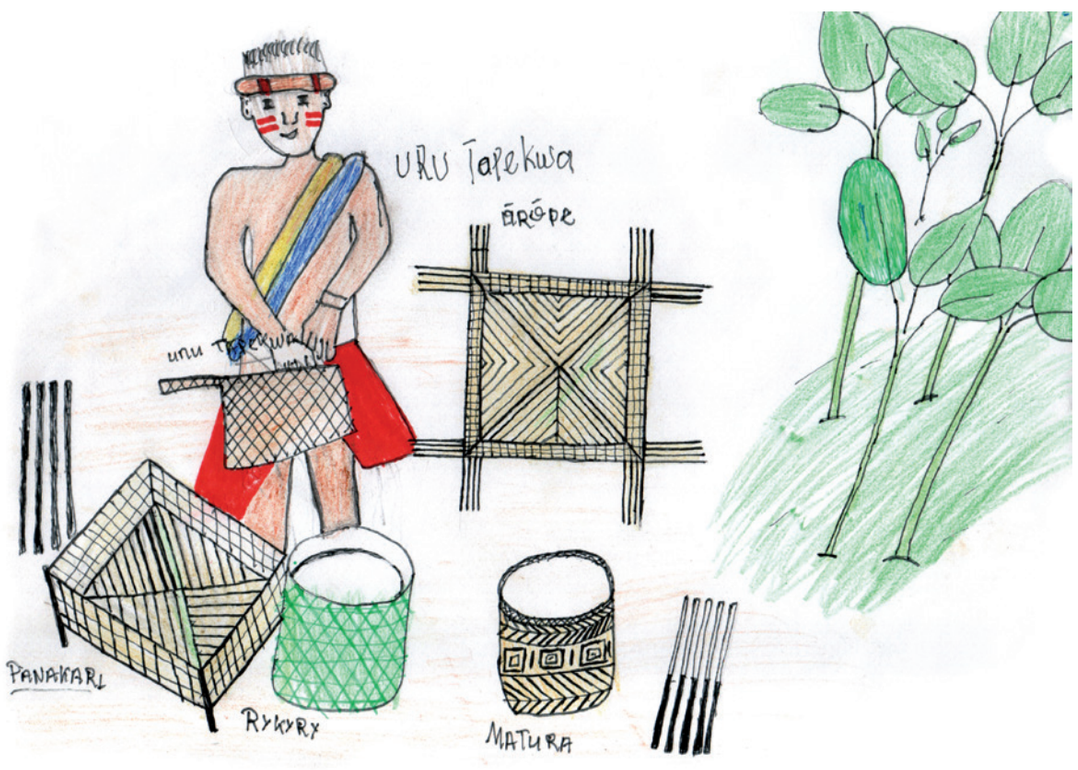

Tepisi Rewarã

Uru tepisi rã ipoko reve javãsi imojã ipi, amõ jamojapykyro tẽ imojã ãmetẽ ãtã gatu amõ nonoi teve ipi, ãmẽ nijamojapykyroi sõ rẽmẽ nãtãi onõ py’awarã mõ ipi, amõ jane jyva rẽ teve jamõsã’aga tepisi kõ imojã ipi, a’e rupi jakuwa ipoko jamojã mã’ẽ, amõ janepy rẽ jãmõsã’ãga ve imõjã ipi.

Karamoe remẽ jẽ tamõ nomojãi jẽ tepisi, ajawyi je erekwarã sa’i oo oporãnu koivoarã tepisi regã, kõ’e kõ’e ve je oo oporãnu tepisi re, awyje romõ je tamõ tepisi jarã ojapakyry je sa’i re, tepisi repy romõ a’e vo wereko sa’i. Ajawyi noi sa’i ky’y tepisi rẽ oporanu. Opo pupe gã oty’o pyraty inõ mara aryvo tosikã, a’e vo paire tamõ kõ ojimo teko kuwa ky’y, a’evo paire tetite omogeta wakãrã gwerã kõ tamõ kõ amõ opary kõ, a’e vo jẽ tamõ karamoe reme e’i wakarã werã kõ mogeta, amõ opary kõ mogeta. “Nokuwai tepisi mã’e jaerekwa menu e’i tamõ kõ ”.

Tepisi e’ã me nuve ãi pyraty, amõ meju, meju atã, koaky, kasiri. Pyraty ty’oa romõ jamojã tepisi ipi, nijakuwai tepisi mojãa remẽ moma’e pupe nijity’o ãi pyraty. Uve itete tesipi kusiwarã: Karupi eu tepisi mõ pẽ, a’e myrysipirã vove, myrysipirã, pino’y, upiuwarã, eiru retã amõ asa’y rape.

Tõvijã gwerã omo'e ja'yry ija'yry remeve tepisi mõjãa rẽ remete niwasui ijupe, tepisi ra'y rerã re ra'i ojimo'e, a'e ajaire okuwa pa remẽ sĩ omojã ky'y tepisi wasu, mosikoa romõ tẽ ky'y.

Pino'y ra'i jamojã, ãwi jakuwa pa remẽ itete jẽ tepisi kusiwarã jakuwa amõ ikatu jõmẽ teve jamojã ipi. Ikatu tepisi kupy jamõjã remẽ tẽ nonoi ipi, wakana wara jaino tepisi kupy rẽ, sororo rowai jamojã ee remẽ nikatui amẽ, py'awarã mõ ono, ajarewarã mõ moata pirerã tẽ jamojã tepisi kupy romõ ipi.

Matura rewarã

Matura jamõjã moma'e kõ rena rõmõ, awĩ tawĩ marãtãõ/ mãnĩ, kurumuri akãgua, nimo, nimo'i, kurawa rena rõmõ. Jamojã teve waivĩ gwerã kõ pẽ matura, ima'e kõ rena romõ, awĩ tãwi: rẽ'ã, mãnyju jipetekwerã, mãnyju rã'ãi rena mõ.

Matura jamojã remẽ nijamoge mogei imojã ipi, morijõ ke romõ korijõ te jamoge imojã na'evoi rẽmẽ moapy'a kee rõmõ korijõ tẽ. Janerõvijã gwera wyi tẽ jakuwa matura jimojã, ãmo jakuwa teve koivoa'ãrã kõ wyi. Uru Matura rã ipoko katu jomẽ jaeta ipi, ãme tẽ noo ejẽ opa jãmojã rẽmẽ ipi.

Matura kusiwarã rewarã

Matura kusiwarã pino'y tamõ kõ teamã okuwa. Pirawiri wanã kõ wyi te okuwa eru upiuwarã amõ myrysi pirã tãmõ kõ. Tamõ tawato jẽ karamoe remẽ momo'e jimojã kusiwarã kuwaparã rõmõ ekoi, okuwa vejĩ uru momya. Jimosãtãmy tẽ moma'e mojã ipi amẽtẽ jakuwa jimo'e rẽmẽ.

Nijajimosãtãmyi imojã remẽ ojimoarõ ve ikuwapa amẽ janere e'i tamõ kõ. Nijãmõjãi kwaray raku mẽ ipi matura, irõwãawyry pẽtẽ jamojã ipi. Ji'iveay jamojã matura ipi, amẽte ipyu jẽ uru jiavãsi nerã, amõ nononoi ve. Matura kusiwarã kõ: maseweri rã'ãga, jawarã rovakwerã, jawarã rokape kwerã, jawarã rã'ãga, teju sĩ werã, jãvĩ pirerã.

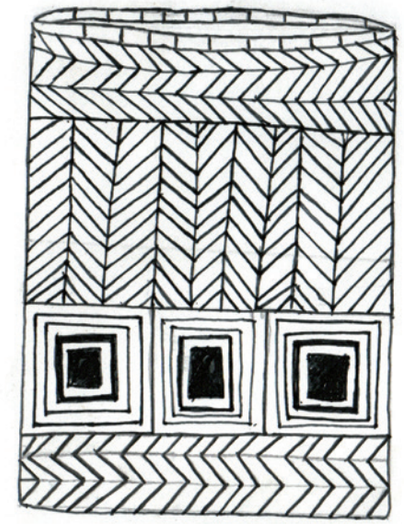

Panakari rewarã

Panakari jamojã pyraty jimoasakwerã rẽna rõmõ. Jamokatu ve ipupe: mãnyju jipetekwerã kõ amõ koaky. Jamojã paire vyva'y amõ jasita pupe japõ'ã kãmy. Jamomy teve imojã ãmete ojikuwa katu panakari kusiwarã. Panary kõ wyi tẽ jakuwa panakari mõjãa, amõ ikusiwarã. Orõpẽ aravekasiri nokuwai jĩ tamõ kõ mijã, ajawyi nomõjãi panakari rẽ kupa.

Jane já'yry remẽ ve jimo'e moma'e jimõjã kõ rẽ, amẽ tẽ ajaire niwasui jakuwa moma'e jimõjã waypekwerã kõ.

Karamoe rẽmẽ tamõ kõ ojevojevo jĩ okuwa panakari kupa.

Kumakary wãnã kõ ãmẽ okuwa teãmã panakari jimojã omomy teve imõjã kupa ipi. Jamomypa ejĩ uru panakari rã ipi, jamomy imojã rẽmẽ teve ojikuwakatu jõme ikusiwarã. Miti rowã jamojã tã remẽ jamopapai sa'u eru, kejãvõiga jamojã tã remẽ kejõga ga tẽ jamono eru.

Meju retẽ jĩ paku kãgwera kusiwarã panary wãivi'y kõ oinõ mijã, a'e kõ wyi tẽ sa'i kõ okuwa paku kãwerã.

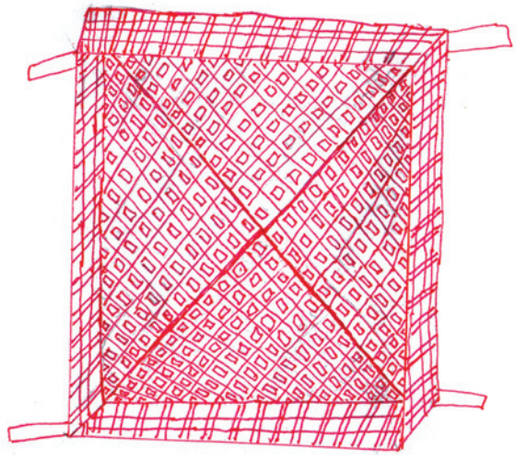

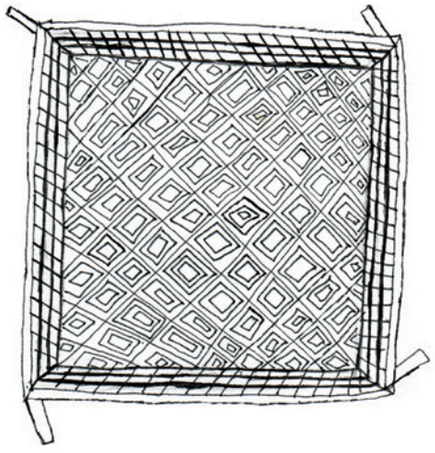

A’e teve jã’ã panakari kusiwarã rõmõ.

Tamõ kõ ve tẽamã orõpe araveka, ipiuwarã, jãvĩ piresiri kusiwarã amõ tawato rowaity okuwa ajawyi, amõ kõ wyi rõwa jakuwa. Pykau rowaity ãmẽ Apalai kõ wyi tẽ jakuwa. Arapo korijote omojã panakari rẽ tãmo kõ karamoe remẽ mijã. Ipõ’a yta rõmõ jaino yvyra jipĩ nẽrã kwerã kõ.

Nopoi ja’yrerã kõ panakari pupe ipi, Kõkõitõri õ’ã era ãme ja’yrerã kõ, ajarewarã ja’yrerã nopoi ipupe.

Maturape rewarã

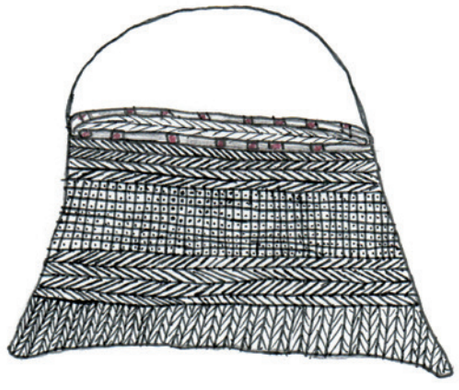

Amõ wãnã kõ, Kõmakary wãna kõ wyi tẽ okuwa maturape. Jaetaeta tẽ uru maturape rã ipi, jamomy ve imõjã ipi, ajamã’ẽ uru iku’a ku’a pẽ korijõ tẽ jamomy maturape rã ipi.

Jasita pupe japõ’ã kãmy amõ kurawa pupe, mãni pupe jamõmãnĩ ipõ’ãkãmya mõ ipi, ãmo nimo pupe, kakusa pupe jasa ãmo kurawa japomomy ijã romõ.

Oma’e kõ rena mõ tamõ kõ omojã maturape ipi, tajau rãi werã, jawarã rãi werã, nimo’i, mãni ãmo kurawa rena mõ. Kejõ maturape kusiwarã upiuwarã, wakanawarã, amõ arapo’i, jãvĩ piresiri amõ myrysipirã.

Urukaryru rewarã

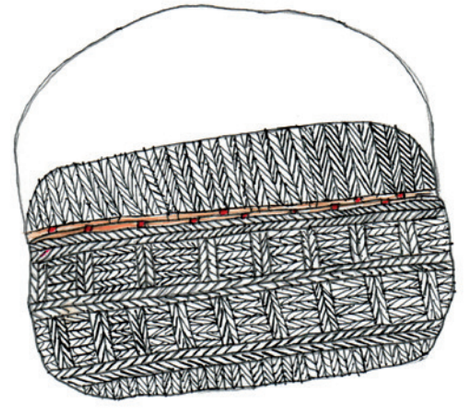

Tamõ kõ okuwa teãmã karamoe remeve uru karyru, õmojã raparepo rẽna mõ wyrau pepo kwerã, jawarã raiwerã rena rõmõ, ma’e rã mõ omokatu kupa, konomiokyry ojimony’a reme jawarã raiwerã pupe omokyri tinupi e’ã, ãme te ninupi konomiu kyryrerã kõ amõ kõjãmuku kyrerã kõ, nimo po’i, nimo korõ muri ãkãgua, marãtão, rapãjã kõ ojã ipupe kupa ãwi ãwi kõ jaõjã uru karyru pupe.

Uruape jamõjã ikusiwarã romõ, arapo jãmojã ijyke rupi. Jamomy ve imojã ipi. Karamoe remẽ tamõ kõ peke’a pirerã pupe omomy ve ipi, ajamã’e naomy ywe’ei jamomy ipupe remẽ, amõ uru ipirerã reve jamojã teve uru karyru romõ ipi. Asimo pupe jayta nõ ra’i imõmaratão ipo’ã gua kurawa pupe. Jamoawyjepa rẽmẽ japõwã kurawa ijã romõ, jane asi’y re jamovy reko ipi.

A’y sõ’ã rewarã

Karamoe ve tamõ kõ okuwa a’y sõ’ã, oporai tã pakuwasu rẽ remẽ korijõ tẽ omojã tamõ kõ ipi. Tamõ Manu, tamõ Seremete amõ Tamõ Namirõ kõ tẽjĩ pakuwasu moraita kuwaparã rõmõ, awĩ kõ tẽjĩ a’y sõ’a kuwa parã rõmõ. A’y sõ’ã ame omojã moraita rewarã romõ kupa pakuwasu rẽ morai tã rẽmẽ, moraita paire nijamopopoi a’y sõ’ã ipi, amete amõ ta wãnã kõ õmã’e jẽ moraita werã rẽ.

Janeãkã retẽ japypy a’ysõ’a morai ipi rẽmẽ, yvyra

rẽ jaokwa a'ysõ'ã eroporai, kurawa pupe jaokwa amẽ tẽ nonoi. Okei o'a rẽmẽ mõrãwãnã jarã tẽ, e'i tamõ kõ karamoe remẽ, ajawyi jaokwa e'e katu tẽ a'y sõ'ã ipi.

Amõ ãwi tamõ kõ teve okuwa a'ysõ'ã, mojãa amõ tamõ Manu rena rerã pe matõ peke'awa euipõ, Tamõ Seremete rena pẽ ipõ karamoe rẽmẽ Anigãpasaei eu, pypyiny eu ipõ tamõ Namirõ renape. Ga'uwasua eu põ tenaa mõ pẽ, a'e pewyi põ amõ wanã kõ okuwa a'y sõ'ã iwyi kõ. A'y rowai voywẽtẽ a'ysõ'ã, ajawyi a'y sõ'ã eu ijupe.

Amõ tamõ kõ omõja teve uru mirã rã'agã mõ moraita pakuwasu arãmẽ. Ajamã'e morawãna jarã tẽ a'e mirã ra'ãga jãjãvõ rẽmẽ, nowai tekou amẽ amõ jakãjã teve, ajawyi mirã rã'ãga jajavy javy korijõtẽ moraita arã rẽmẽ.

Orõpẽ rewarã

Uve orõpe itete jĩ ojiwyi, uve kasiri moasapa, meju sĩ rã moasapa, pyraty pyau moasapa. Uru orõpẽ rã kõ jaetaeta tẽ ijavãsĩ ipi amõ japĩpĩ teve.

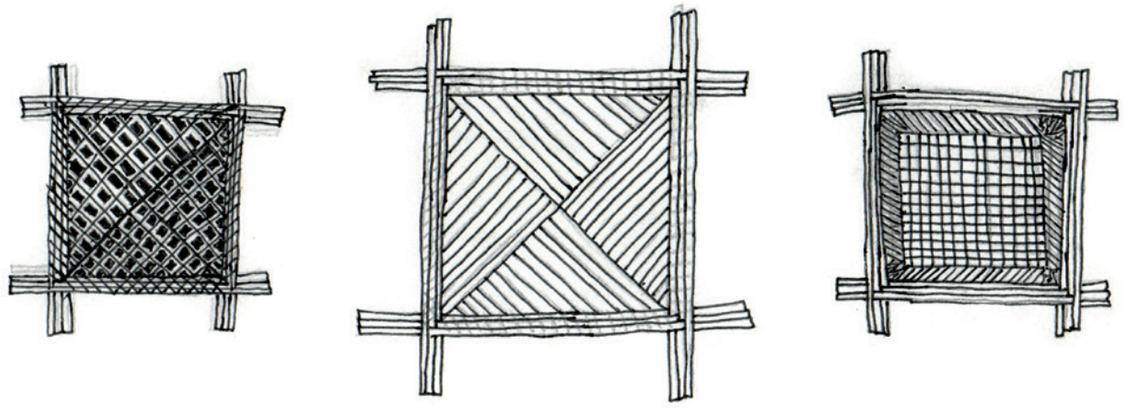

Orope teau

Orõpẽ teau pyraty kasiri rã moasapa mõ jamojã ipi, a'e pupe kasiri jainõ tã rẽmẽ jamoasa pyraty ipi.

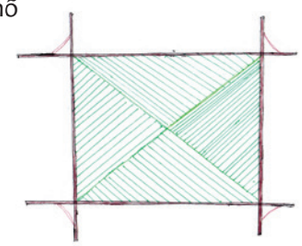

Orope tea'i

Orõpẽ tea'i jamojã pyraty meju sĩ rã moasa pa romõ, a'e pupe teve jamoasa koaky rã, mani'oja'ury, karary, pakoary, kasiripupurã, jityary, typy'o, avasiry, pypyiry, waseiry ãmõ pinory.

Orope my'yi / Oropeãnã

Oropẽ my'yi jamojã ipi, kasiri, kasirimiti, pyraty, typy'o ãrã, pajawaru, waseiry, karary, pinory awĩ awĩ kõ moasapa rõmõ.

Ukuwa teãmã tamõ kõ õropeãnã, janejarã ve karamoe oity ijupe kõ, ovote jĩ ojĩnõ karamoe remẽ õrope, a'e rẽ omã'e ikuwa tamõ kõ. Arapo amõ paku rowaeapyrerã kõrĩjõ te okuwa tãmõ kõ karamoe remẽ.

Kejõ uve õrope kusiwarã kõ, arapo'i, arapou, paku kãgwerã, paku rowae apyry, pira kãgwerã, jawarã rova kwerã, jãvi piresiri, siroro rã'ãga,

kurewaru kãgwerã, jãvi pirerã, wãnani rapo, tawato rowaity amõ pykau rowaity. Nokuwai jẽ karamoe rẽmẽ tamõ kõ õrõpẽ kusiwarã mijã. Pirawiri wãnã kõ wyite jĩ jakuwa ãmo apalai kõ wyi, a'e kõ tẽ age'e remẽ jamojeapy apy ereko. Amõ tãmõ Manu jẽ karamoe remẽ moma'e jimojã kuwaparã rõmõ ekoi mijã. Ajaire tamõ oo kamararã kõ rupi okãjã, ajawyi jĩ nokuwai iwyi tãmõ kõ, ajawyi ajaire tamõ kõ pirawiri wanã kõ wyite okuwa mijẽ ky'y, amõ kõmakary wãnã kõ wyi teve. Pypyiny wanã kõ tejĩ okuwa iwyi kõ ajamã'e.

Sirita rewarã

Uru nijã pĩpĩ ve imõjã sirita rõmõ ipi ãmõ jãpĩpĩ ve imojã ipi, oma'e kõ rena mõtẽ tamõ kõ omõjã sirita ipi, amõ sigy arã mẽ pira opy ipupe kupa ipi amõ pira rena mõ teve. Amõ nijamõjã tẽ'i tẽi sirita ipi, osiga tãrãme kõrijõ tẽ tamõ kõ omojã sirita, pira pya mõ. Pirawiri wãnã kõ wyi tẽ jẽ jakuwa sirita, a'e kõ wyi jẽ tamõ kõ okuwa eru sirita, ajatẽ age'e rẽmẽ jamojiapy ereko.

Rykyry rewarã

Janeypy teãmã okuwa uru rykyry mõjãa, jamõkãrã gatu tẽ rykyry imojã ametẽ ikatuway ojimojã rykyry ipi. Apyawerã amõ waĩvĩ werã kõ ve omojã rykyry ipi, karamoe remeve jane taĩvĩgwera a'evo ekoi, niwaypei jamojã uru rykyry wyi. Já'yrerã kõ jamo'e teve tomojã uru rykyry ipi, niwaypei rewarãmõ. Ja'yrerã remimõjã werã kõ nijame'eĩ koivo kõ pẽ, já'yry rerekwa tarã pẽ korijõ tẽ jame'e ipi.

Uru rykyry moma'e kõ rena rõmõ jamojã ipi, awĩ tawĩ kui rena, meju rena, mãnĩ rena, kurawa rena, nimo rena, mynyju rena, tokanã rawerã kõ rena, peke'a ka'ẽ rena, pypyi kã'e rena, kurumuri retamã rena, mijarã kã'e rena mõ amõ pira nena romõ teve sĩgaa arã rẽmẽ. Ajawyi rykyry ikatuway mosikoa romõ ipi.

Uru tapekwa rewarã

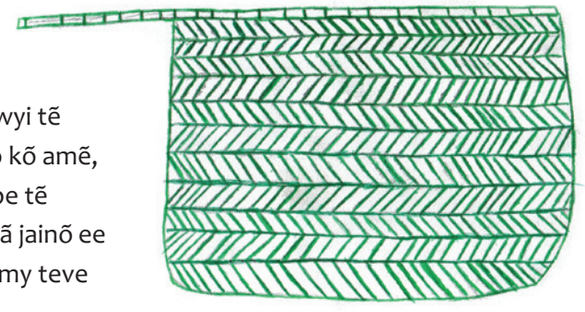

Uru amõjã ve tapekwa rõmõ, Panary kõ wyi tẽ jakuwa uru tapekwa mõjãa, nokuwai jĩ tãmo kõ amẽ, ãmo jamõjã paire vyvapupe amõ kurava pupe tẽ japo'ã kamy ipi. Wakana warã amõ upiu warã jainõ ee ipi, jakusiwa ve uru tapekwa imojã ipi. Jamomy teve tapekwa ikusiwa imojã ipi.

Tata movoua mõ tẽ jamojã uru tapekwa, nijarovai meju ipupe ipyu ẽjẽ wyi ãmõ pereu jarã nijajimovoui ipupe. Karamoe remẽ taĩvĩ gwerã kõ ojimovou tite ipupe a'e ajaire, ipy'a ruru ojuka, ajawyi tẽ jĩ jakuwa age'e remẽ.

Uru po’yry rewarã

Uru po’yry jamõjã janepo’yry rõmõ ipi, pino’y jainõ ee, amẽtẽ nitekorãi ja’yrerã kõ ipi, karay puku powã teve uru po’yry. Pẽ’ĩ tẽ jamojã uru po’yry ja’yry kuruka rẽ ipypy. Karamõe remẽ omojã uru po’yry ojimogãtã rõwa romõ tamõ kõ, mo’yry rekoe’ã mẽ, ajawyi uru po’yry korijõ tẽ opypy kupa. Waype sa’u ajamã’e uru po’yry mõjãa, ikuwa parã tẽjĩ nomowasui imojã ipi. Nokuwa ywe’ei mã’ẽ pẽ amẽ waypetẽ. Karamoe ve tamõ kõ uru po’yry okuwa imõjãa.

Soarapa ea pirerã kusiwa rewarã

Uru jãmõjã soarapa pirerã rõmõ, soarapa ea eu ijupe, tamõ kõ ve teamã jẽ okuwa soarapa ea kusiwarã karamoe rẽmẽ. Ajamã’ẽ moma’e mojã nokuwai mã’ẽ pẽ waypetẽ soarapa ea kusiwarã mõjãa, moma’e jimõjã gwerã kuwa parã kõ tẽjẽ, omojã jẽ ipi. Soarapa ea jeapisi arãme korijotẽ wekyekyi tamõ kõ, noekyi oka’u rẽmẽ amẽ kupa ipi. Paira tẽ õinõ soarapa ea romõ tamõ kõ, amõ paraku’y oinõ teve kupa.

Imogãtãrõa rõmõ tukanã revikwaypyra werã okwa soarapa’y rẽ kupa, jamõpirã ve ipi, ãmõ jamomy ve ipi. Uru ipoko katu jõme jãvãsĩ soarapa ea kusiwarã rã rõmõ.

Masiwa kã’ãi rẽna rewarã

Uru ratykwerã jamojã masiwa kã’ãi renã romõ, jane remikuwa teamã jẽ, kegã jamojã ipi, wãivĩ gwerã kõ pẽ jamojã ipi, a’e pupe wãivĩ gwerã kõ ojã kã’ãi kõ imokatu tata aryvo tõkã’e upa. Niway pei jẽ jamojã ipi, wãivî gwerã kõ ve omõjã amõ kõnõmiokyrerã amõ ijanã gatu jamojã ipi uru ratykwerã.

Amõ masiwa jãmõjã ve pira pyka rõmõ, ijarakaka katu jẽ jãmõjã, a’e mitirõwã jamojã ipi, a’e yymiti pupe jainõ pira toike ipupe. Awĩ pupe tãmõ kõ karamoe rẽmẽ pira opy ijuka iko. Amõ jajareve uru jãvãsĩ imõjã masiwa pira pyka ipi, ãmõ niwayipei jãmõjã, aja’arã peve jãmõjã ma ipi.

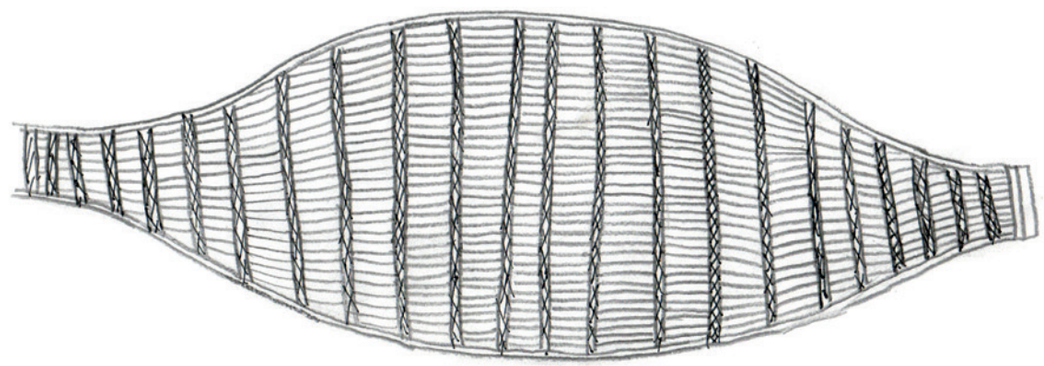

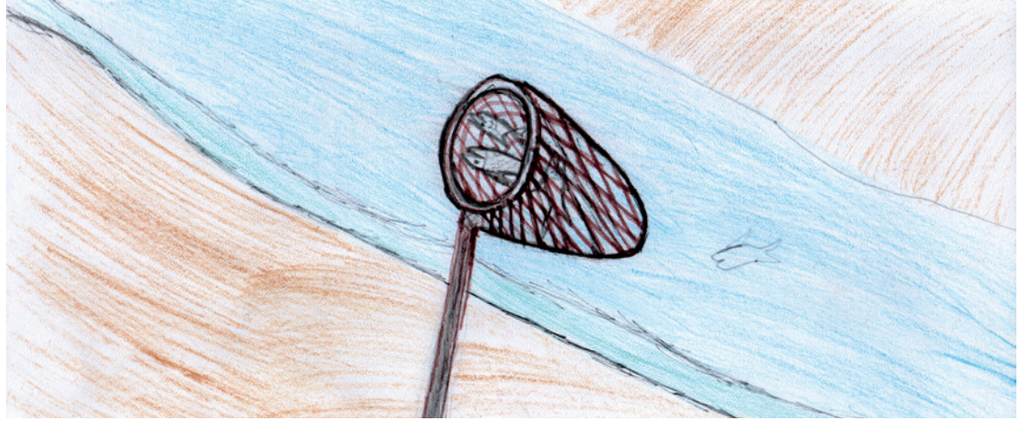

Wirika rewarã

Wirika eu pira py ka pẽ, rykyry vosõ ajamã'e, yvyra'i pupe ja'ynõ amõ ãsimo pupe japo'ãkãmy ipi, sigy arãmẽ japy pira ipupe. Okuwa teamã tamõ kõ imojãa. Uru tẽ ajama'e jamojã wirika romõ. Amõ opy katu wirika pira ipi.

Wyra rã'ãga kõ rewarã

Wyra kwerã kõ rẽ morai tã rẽmẽ jamojã ã'aga kõ ipi. Uve wyra rã'ãga yvyra'i rewarã amõ ama'yvu rewarã. Ama'y vu rewarã morijõ jamojã wyra rã'ãga uru pupe amõ pe'i ijawarã jamojã ipi uru pupe teve. Yvyra'i rewarã ijatyray wyra rã'ãga kõ jãmõjã uru pupe.

Itetejẽ jamõjã wyra rã'ãga kõ ãwitãwi: jirusi, tapenã, pekõ, japu, uruvu, wãrãsi, tawato, tukuruve, wyranameru, aisiriri, wainumy ãmõ wyrakãmirã, mokopejõ jamojã uru wyra rã'ã ga kõ romõ ipi. Jirusi rã'ãga mynyju pupe jajõvã, amõ ijawarã ãmẽ mãnyju pupe jãjõvã ipi. Yvy ysykwerã pupe jape ape.

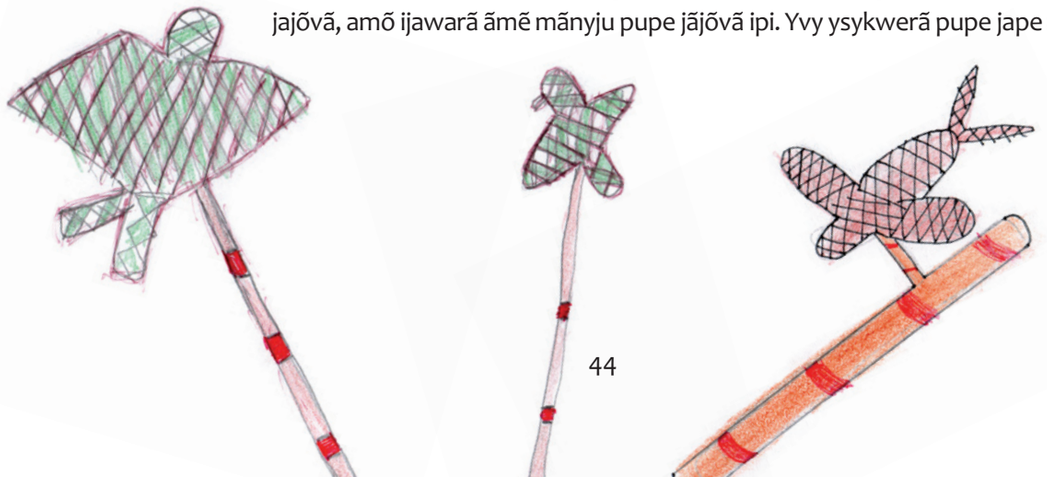

Pãnã rã'ãga rewarã

Panã rã'ãga jamõjã ve morai tã ee rẽmẽ ipi, mõrijõ jãmõjã ã'ãga ipi amõ pẽ'ĩtẽ jamojã ijawarã ipi.

Avasi rã'ãga rewara

Avasi rã'ãga jamõjã moraitã ee rẽmẽ, moapy wãrãinã rã'ãga jamõjã, amõ avasi rã'ãga tẽ jãmojã, jamoyrykyry imõjã, yvirã pupe jaokwa yvyra'i rẽ ipi, ajapaire murumuru ro pupe jajõvã avasi rã'ãga, amõ kurawa jainõ ijãsĩ ra'upa romõ.

Mirã rã’ãga

Uru tẽ jamojã mirã rã’ãga rõmõ, jamõjã te’ĩ tẽ uru’ekwerã kõ vẽ mirã rã’ãga romõ. Ipoko katu jõmẽ uru jaeru mirã rã’ãga rã ipi, nijaetaetai uru mirã rã’ãga jãmõjã tarãmẽ. Jamoyry kyry tẽ imõjã mirã rã’ãga ijyva rã kõ, etãmã rã kõ jamoyry kyry piruje imojã, amõ ete rupi, ipo’i katuerã jamojã, awĩ tõ tepisi ku’a javu jamõjã ipi.

Ajaire jãmõjãma rẽmẽ jakamisa nõ imovy, yvyra rẽ japavõ imõ’ã okary pẽ ijavyjavy, nijãjãvõi ajamã’ẽ, mõrãwanã jarã jajãvõ rẽmẽ.

Moraita wasu arãmẽ kõ rijotẽ jẽ tãmõ kõ omojã awĩ mirã rã’ãga ipi, ajawyi nijãmõjã tẽ’ĩ tẽi ipi.

Oporaita mowapa romõ tẽ jẽ tamõ kõ omojã mirã rã’ãga ipi, ajawyisi nijãjãvõi mã’ẽ e’i tamõ kõ, morãwanã jarã e’i, ipojyte jajãvõ remẽ e’i kupa. Awĩ tõ mirã rã’ãga ojavõ rẽmẽ, apijarã jẽ nowari ajaire ekoi, na’evoi rẽmẽ ijãkãrã gwerã kõ mõ okãjã tã ãmẽ, na’evoi rẽmẽ ijãvõ arerã naiko ãi, na’evoi rẽmẽ itekõrã tãtẽ iko.

Raparã rena rewarã

Uru jamoja ve raparã rena romõ ipi, taĩvĩ gwerã teamã okuwa raparã rena mõjãa, tepisi Ku’a vo tẽ jamõjã ipi, upiuwarã jainõ ee, amõ wakana warã jainõ ve ee ipi, raparã rẽ jamõsã’ãga imojã ipi, raparã poko pẽ’i jainõ. Kurawa jãpõã ijã romõ ipou katu. Raparã jaojã ipupe imovy ereko janeape rẽ. Karamoe rẽmẽ tãmõ kõ awikõ pupe ojimokatu ota ojiapisi tarãmẽ, ametẽ jẽ apã rẽ niwaypei ojirapa rekyi kupa. Amõ nijamomyi ipi raparã rena jamojã. Age’e rẽmẽ jamomy kuwa imojã. Amõ paira jãõjã teve ipupe imovy ereko.

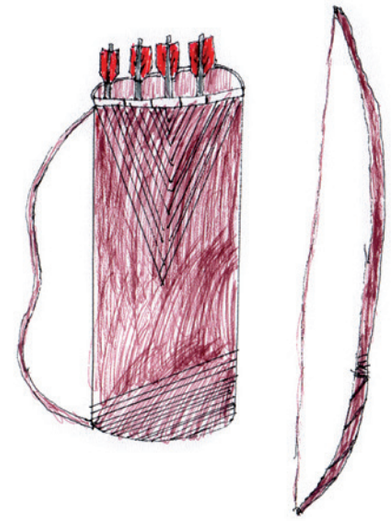

Uru pãnakõ

Uru pãnakõ panary kõ remikuwa tẽ, ajawyi a'e kõ wyi tẽ amõ amõ gwerã Wajãpi kõ okuwa eru. Karamoe rẽmẽ tãmõ Tarari okuwa eru iwyi kõ mijã, age'e rẽmẽ amẽ tamõ Sisiwa kõrijõ tẽ okuwa iwyi kõ eru, ajawyi amõ tamõ kõ nokuwai. Uru jãpĩpĩ ra'i imomy ipi, uru pãnãkõ rã.

Ajama'e nijamomy pa ẽjẽi uru, ijape rã kõrijõ tẽ jamomy panãkõ rã ipi. Jakusiwa ve uru pãnãkõ imõjã ipi: wanãni rapo jamojã ee, õrõpẽ araveka jamojã teve ee, awi korijõ jaino panakô kusiwarã rẽ ipi. Jayta nõnõ yvyrasirikwerã kõ ãtã mã'ẽ pupe uru pãnãkõ ipi. Asimo pupe jãpõ'ã gwa jãmõjã ma rẽmẽ. Uru pãnãkõ jãmõjã moma'e kõ movya rõmõ ãwĩ tãwĩ: mani'o, jity, pako, kara, avasi, pypyi amõ moma'eyva kõ movya mõ, ãwĩ ãwĩ kõ jamovy ipupe, amõ maipe kyty noutarãmẽ kea kõ jamovy era ipupe.

MOMA'E JIMOJÃ GWERÃ KÕ URU PUPE WARÃ		
Mapejo uve jimojã yy? Moma'e kusiwarã kõ nimanyvvoi já'ã ikusiwa re?	**Ava omojãgatu maekõ?**	**Tenaa/wanã**

TEPSI		
Tepisi wakanawarã/ pino'y	Yvyku'i, Siro, Joatõna, Taraku'asi	Takurukwa'i, Aruwa'ity, Ytuwasu
Tepisi upiuwarã	Yvyku'i, Siro, Joatõna, Taraku'asi	Takurukwa'i, Aruwa'ity, Ytuwasu
Tepisi myrysipirã	Yvyku'i, Siro, Joatõna, Taraku'asi	Takurukwa'i, Aruwa'ity, Ytuwasu
Tepisi eiruretã	Betrano, Pauri e Yvyku'i, Pãki, Muru	Takurukwa'i, Aramirã 2, Karapijuty, Yvyrareta
Tepisi asa'yrape	Taraku'asi	Vyvaty

MATURA		
Maseweri ra'agã	Viseni, Wajamanã	Aramirã 2, Okakai
Jawarã ra'ãga	Marakujawa	Aramirã 2
jawarã rova	Joatonã, Toroku'ã	Ytuwasu, Ytape
Upiuwarã, pino'y, myrysipirã	Muru, Aipi, tudo mundo sabe	Yvyrareta
Pana ra'ãga	Siro, Turuku'ã	Ytape, Aruwa'ity
Moju kusiwarã	Siro, Wajamanã	Aruwa'ity, okakai

MATURA		
Yvyra ytakwerã	Wajamanã, Siro	Okakai, Aruwa'ity
Yo kusiwarã	Wajamanã, Siro, Kaiku, Aremã	Okakai, Aruwa'ity, Yvyrareta, Sapukai
Eiru retã	Ripe	Kumaka

PANAKARI		
Paku kãgwerã	Siro, Mojauka, Wajamanã, Wyrari, Ruperi, Muru, Kaiku, Aremã, Parao, Pãki	Aruwa'ity, taraykary, okakai, saimarã, Aruwa'ity, Kupa'y, yvyrareta, sapukai, yvyrareta, taperyva
Jawarã rova kwerã	Matã, Joatonã, kaiku, Aremã, Muru	CTA, ytuwasu, kupa'y, yvyrareta, sapukai
Pykau rowaity	Siro, Mojaukarã	Aruwa'ity, taraykary
Javipiresiri	Siro, Wyrari, Sisiwa	Aruwa'ity, saimarã, Aramirã2
Orope araveka	Siro, Wajamanã, Joatonã, Pajari, Wyrani	Aruwa'ity, okakai, ytuwasu, jawarary, jãapina
Tawato rowaity	Siro, Wajamanã, Joatonã, Pajari, Wyrani, Kaiku, Aremã, Muru, Reupenã	Aruwa'ity, okakai, ytuwasu, jawarary, jãapina, yvyrareta, Sapukai, Kupa'y, ytuwasu
Yvyra ytakwerã	Siro, Wajamanã	Aruwa'ity, Okakai
Arapo kusiwarã	Kaiku,Aremã, Muru,Yvyku'i, Siro	Yvyrareta, Sapukae, Kupa'y, takurukwa'i, Aruwa'ity
Wãnani rapo	Siro, Wajamanã	Aruwa'ity, Okakai
Kurewaru kãgwerã	Wajamanã	Okakai

MATURAPE		
Upiuwarã, wakanawarã	Siro, Yvyku'i	Aruwa'ity, Takurukwa'i

URYKARYRU		
Upiuwarã, wakanawarã	Sisiwa, Aka'upoty, Wyrani, Kaiku, Aremã, Muru, Ripe	Aramirã2, Manilha, jãapina, Yvyrareta, Sapukae, Kupa'y, Kumaka

A`Y SÕ`Ã		
Upiuwarã	Seremete, Turuku'ã, Kasianã, Kaiku	Ytape, Yvyrareta

ÕROPE		
Orope araveka	Siro, Joatonã, Matã, Ororiwa, Wyrari, Wajamanã, Wyrani, Kaiku, Aremã, Muru, Yvyku'i, Kumare, Reupenã, Taruku, Kenawari, Turuku'ã, Karija	Aruwa'ity, Mogywyry, Saimarã, Okakai, Jãapina, Yvyrareta, Sapukae, Kupa'y, Takurukwa'i, Pairakae, Ytuwasu, Jakareakãgoka, Kwamaraka
Paku kãgwerã	Siro, Joatonã, Matã, Ororiwa, Wyrari, Wajamanã, Wyrani, Kaiku, Aremã, Muru, Yvyku'i, Kumare, Reupenã, Taruku	Aruwa'ity, Mogywyry, Saimarã, Okakai, Jãapina, Yvyrareta, Sapukae, Kupa'y, Takurukwa'i, Pairakae, Ytuwasu, Jakareakãgoka, Kwamaraka
	Kenawari, Turuku'ã, Karija	
Jawarã rovakwerã	Aka'upoty, Japarupi, Turuku'ã, Wajamanã, Karija	Manilha, JD, Ytape,Okakai, Jakareakãgoka

ÕROPE		
Pykau rowaity	Siro, Japarupi, Franck, Pãki	Aruwa'ity, JD, Taperyva
Javipiresiri	Siro, Joatonã, Matã, Ororiwa, Wyrari, Wajamanã, Wyrani, Kaiku, Aremã, Muru, Yvyku'i, Kumare, Reupenã, Taruku, Kenawari, Turuku'ã, Karija	Aruwa'ity, Mogywyry, Saimarã, Okakai, Jãapina, Yvyrareta, Sapukae, Kupa'y, Takurukwa'i, Pairakae, Ytuwasu, Jakareakãgoka, Kwamaraka
Arapo	Siro, Joatonã, Matã, Ororiwa, Wyrari, Wajamanã, Wyrani, Kaiku, Aremã, Muru, Yvyku'i, Kumare, Reupenã, Taruku, Kenawari, Turuku'ã, Karija	Aruwa'ity, Mogywyry, Saimarã, Okakai, Jãapina, Yvyrareta, Sapukae, Kupa'y, Takurukwa'i, Pairakae, Ytuwasu, Jakareakãgoka, Kwamaraka
Maseweri	Wajamanã, Aka'upotyry, Aremã, Kaiku, Muru	Okakai, Manilha, Kupa'y, Sapukai, Yvyrareta
Arapo kãnikani	Siro, Joatonã, Matã, Ororiwa, Wyrari, Wajamanã, Wyrani, Kaiku, Aremã, Muru, Yvyku'i, Kumare, Reupenã, Taruku, Kenawari, Turuku'ã, Karija	Aruwa'ity, Mogywyry, Saimarã, Okakai, Jãapina, Yvyrareta, Sapukae, Kupa'y, Takurukwa'i, Pairakae, Ytuwasu, Jakareakãgoka, Kwamaraka
Pira rã'aga	Pauri e Marakujawara	Aramirã 2

SIRITA		
	Siro, Pauri, Ruperi, Maraitawa	Aruwa'ity, Aramirã 2, Kupa'y, Yvytõtõ

RYKYRY		
	Siro, Joatonã, Matã, Ororiwa, Wyrari, Wajamanã, Wyrani	Aruwa'ity, Mogywyry, Saimarã, Okakai, Jãapina, Yvyrareta, Sapukae, Kupa'y, Takurukwa'i
	Kaiku, Aremã, Muru, Yvyku'i, Kumare, Reupenã, Taruku, Kenawari, Turuku'ã, Karija	Pairakae, Ytuwasu, Jakareakãgoka, Kwamaraka

URU TAPEKWA		
Wakana warã, upiuwarã	Wyrakatu, Kuretari, Siro	Aruwa'ity, okakai, Kurani'yty

URU PO'YRY		
Moata pirerã	Rodenio, Weliton, Tapeke	Wakuwa, Manilha, Mariry

SOARAPA		

MASIWA		
Uru re'ê werã	Siro	Aruwa'ity

WIRIKA		
Rykyry	Siro, Wajamã	Aruwa'ity, Okakai

WYRA RÃ'Ã KÕ		
Rykyry	Moraita kuwaparã kõ	Yvyrareta, Mariry, Ytuwasu, Aramirã, Ytape, Aruwa'ity, Manilha...

AVASI RÃ'ÃGA		
Rykyry	Avasi poraita kuwaparã	Yvyrareta, Mariry, Ytuwasu, Aramirã, Ytape, Aruwa'ity, Manilha

MIRÃ RÃ'ÃGA		
Rykyry	Kaiku, Muru, Seremete, Tõrokõ'ã	Yvyrareta, Kupa'y, Ytape

RAPARÃ RÊNA		
Upiu warã, wakana warã	Pajari, Wyrani	Jwarary, Jãapinã
Upiu warã, wakana warã	Sisiwa, Wyrani	Aramirã 2 e Jãapinã

URU PÃNAKÕ		

Mõma'e jimojã momya amõ imopirãa

Turi rewarã

Turi eu yvyra mõ pẽ, a'e o'y rẽtẽ ijy ipi, Itete jẽ turi kõ uve, awĩ tãwi: turi pee, Turi para, ajawa turi amõ turisĩ. Turi pee eu ijupe mã'ẽ nomomy wy'ei uru ipi, turi para eu ijupe mã'e korijõ te omomy katu uru ipi, uve teve ajawa turi, a'e ijy o'y rẽtẽ ijy. Ajawa turi omy isuky isuky ipyterã rupi ijy kwerã. Ajawyi uru jamomy ipupe remẽ omy katu ipi jamomy ipupe rẽmẽ. Yvyy ijy mã'e pupe jamomy ve uru imojã ipi, ikatuway ve awĩ pupe jamomy uru ipi.

Tamõ kõ ve teamã okuwa turi kõ, ãwi tãwi turi para, ajawa turi, turi pee.

Mano jarã ijakarã saky mã'e nomotoroi turi?

Uve turi jarã, pisu kãsi votẽ turi jarã, ajamã'ẽ nomã'ẽ mirã tepe'ytẽ kwerã kõ ee, pajé kõ korijõ tẽ omã'ẽ ee. Turi jarã teamã jẽ e'i tamõ kõ pẽ ijakarã saky mã'e tomotoroe'ã ikõ turi nẽ e'i, ijakãpere pa tã amẽ ja'yry e'i, ajarewaramõ ijãkãrã saky mã'e nomotororoi ipi. Ajare ojimovijapa ja'yry mã'e tẽ tuu omono tomotoro turi ipi, ajaire ja'yry wataparemẽ nimanyvoi jamotororo turi ipi.

Mape rupi põ turi oiko?

Ijãkwã, yvytyryke, yryapyry, yapo rupi te uve turi ipi ajawyi awi ka'a rupi korijõ te jaeka ipi, turie'e kwerã kõ nuvei jẽ ãme yapo rupi turi.

Mono põ jareko turi imõgy uru re?

Karamoe remẽ tamõ kõ waapy turi turuwa miti pupe uru momya mõ, age'e remẽ amẽ panerã jukwerã wyry pẽ jaapy a'e ratãsĩ werã wapy panerã rowaipyrẽ a'e pupe jamomy uru ipi, sisi jipĩnerã pupe jamoje'a imomy ipi. Turi jaovapy tokai upa iwyry pẽ, ajaire sisi jãpipi ipikyry turuwa rõwãipy rẽ, opyta turi rãtãsi werã mã'e, a'e japikyry sisi ky'y ee, ajeire japikyry uru rẽ imomy mõ ky'y.

Turi para rewarã

Turie'e pẽ tẽ turi para eu, ijy kwera ãwi tõ jay reposi vo katu, omy katuway teve jamomy uru ipupe remẽ, Aruwa, Saĩmarã, A'ymonoa amõ Jãvõ rupi tẽ oiko ywetẽ turi para.

Turi pee rewarã

Turi pee eu turi mõ pẽ, ipeovyrygã wyi eu ijupe, jamotoro rẽmẽ nao'oigã, ajama'e jamomy ve uru ipupe,omy katu teve ipi ipupewarã. Uve tẽ'ĩtẽ ka'a kõ rupi.

Yvyy / Masãrãny

Tamõ Matã remikuwa, Yvygã uve yvype rupi, ijyke rupi, ijakwã rupi, ijyy wẽtẽ ve ipi. Awĩ sõsi omomy katu kurawa ipi amõ uru.

Kurawa

Kurawa temitã tẽ, ajawyi koo pupe wyi tẽ jaeru kurawa ipiro ipi, japiro paire jamowẽ tosĩkã kwaraya pẽ, ajaire tata aryvo jamovy tosĩkã gatu upa. Kurawa pupe tẽ japõ'agwa moma'e jimojã werã kõ uru pupe warã kõ, japõmomy rã'ĩ kurawa ipi, amẽtẽ ãtã gatu õropẽ, panakari, uru karyru, matura pee, matura amõ tepisi kwaa kõ rõmõ amõ jamõ mãnĩ teve kurawa ipi amẽtẽ ãtãmy katu temimõjã gwerã ipi.

Amo yvyra pupe jama'e ve orope yta romõ.

Nimo

Nijama'ei nimo pupe moma'e jimojã kõ ono noo ẽjẽ, ajawyi nikatui nimo pupe japõ'ãgwa ipi. Ajamã'e kurawa rekoe'ã mẽ, japõ'ãgwa jẽ nimo pupe.

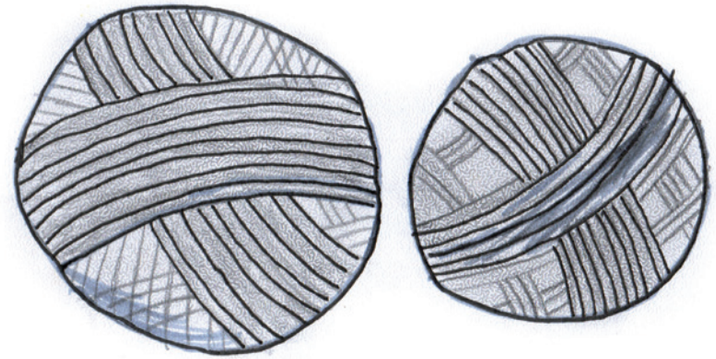

Mãni pijõnã

Ka'a pewyi tẽ mãnĩ jaeru inõ mãnĩ rõmõ, kurawa momãnĩa rõmõ, uru jimojã gwerã kwa rõmõ. Jamoytaku panerã pupe imoatã amõ japy teve tata pupe imõãtã. Omy katu jamõ mãnĩ kurawa ipupe rẽmẽ. Uve mãnĩ rãnã a'e nõmõmãnĩ ywe'ei kurawa ipi, mãnĩ ranã terewarã mõ.

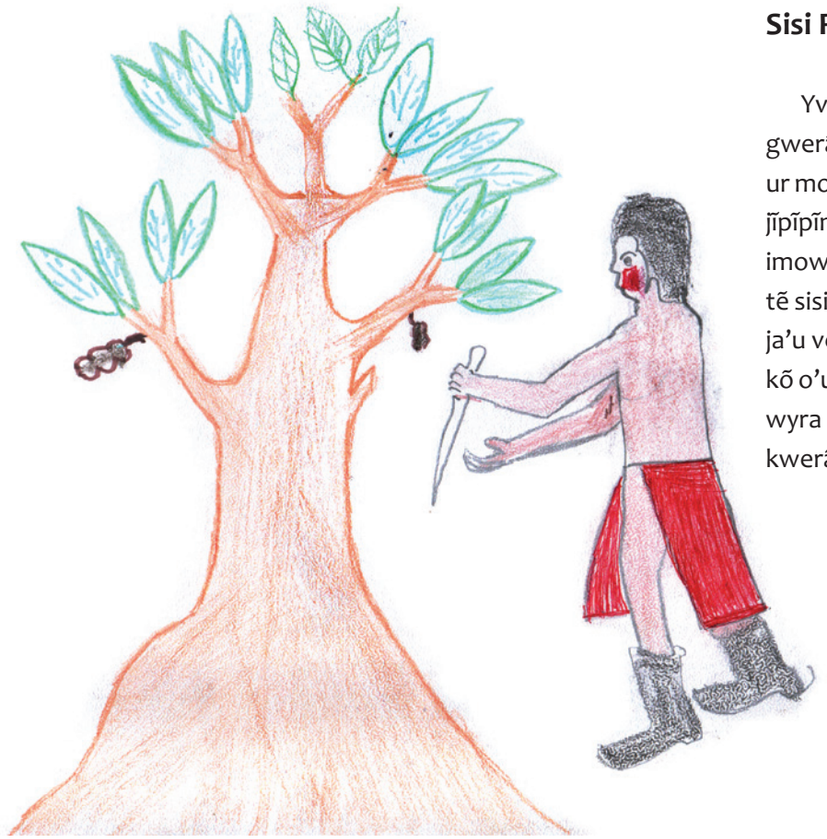

Sisi Rewarã

Yvyra tẽ sisi, sisi pirerã rẽ'ẽ gwerã jãpĩpĩ imoje'a turi rõrõmõ ur momya rõmõ. Uru rẽ sisi jĩpĩpĩnerã japikyry taomy uru rẽ, imowe kwaraya pẽ tosĩkã. Yvyra tẽ sisi ajamã'ẽ, ãga tẽ ajamã'e, ja'u ve i'a kwerã ipi, amõ mijãrã kõ o'u ve ipi, amõ amõ gwerã wyra kwerã kõ o'u teve sisi'a kwerã ipi.

Turiri Rewarã

Turiri eu yvyra pẽtẽ, turiri pirerã pupe uru jamomy teve ipi, omomy katu teve uru ipi, moma'e jimojã jakusiwa tã imõjã rẽmẽ jamomy tẽ uru ipi, awĩ tãwĩ: matura, panakari, õrõpẽ, maturapee, tepisi, uru tapekwa.

Ija ajamã'ẽ turiri ajawyi ijãkãrã saky mã'e nopiroi turiri ipi, opirõ jẽ sikaepo rẽmẽ õmõtekõrã tã amẽ ja'yry amõ ijãkãperepa tã teve.

Uve tẽ'ĩtẽ ka'a kõ rupi yvytyry ke rupi, ijãkwã rupi, amõ yvype rupi uve teve. I'a ve turiri ipi, jõemo'i potyry vo ipotyry ajamã'e.

Uru jamopirã uruku pupe mã'e rewarã

Uruku pupe jamopirã ve uru imõjã ipi, matura, õrõpe my'yi, panakari, uru pãnã kõ, uru tapekwa, tepisi, uru karyru amõ uru po'yry.

Urukuakyry amõ uruku ãtã pupe jamopirã, ajamã'e turiri reve tẽ jamoje'a imõpirã ipi, ãme tẽ oja katu uru rẽ. Ajapaire jãrõ ra'i tõsikã upa kwaraya pẽ, osikã maire javãsi imõjã ipi.Nosikãi reve uru jãvãsi reme oje'o eje uruku uru rewyi.

Karamoe rẽmẽ tamõ kõ Tavu kyty wyi tẽ uruku weru itã, (Wajapuku kyty pejẽ Tavu eu), a'e kyty wyi weru uruku itã imojiapy ereko kupa, aja tẽ age'e remẽ, jamojeapy reko. Kejõ weru uruku iwyi kõ kupa urukusĩ, urukupirã, uruku tawa, kuripapa, sarãpõpõ akã amõ uruku ãtã. Awi ãwi kõ tamõ kõ weru kara moe wajapuku kyty wyi itã. Amõ jaotã uruku rẽmẽ tẽ uve tena rupi ipi.

Tajau'a kytywyi tẽ jẽ okuwa eru Uruwary wanã kõ moma'e jimõjã kõ, amõ uru jamopirã uruku pupe imõjã mãe kõ, a'e kyty wyite okuwa eru tamõ kõ, aekwerã tẽ simojeapy ãge'e rẽmẽ.

Ijãkarã saky mãe kõ nomõpirãi uru uruku pupe, noekarui ja'yry ãmẽ, amõ omogaray teve ja'yry amõ nomã'ẽi ja'yry ãme oke karu upa, ja'yry otyryry pa rẽmẽ tẽ japosiko uru kõ rẽ ipi. Amõ turiri rẽ noposikoi teve ijãkãrã saky mãe kõ ipi, noeposi ãme ja'yry. Turiri osikã py'awarãmõ a'e ja'yry rẽ ojimõ'ã toeposi e'ã, ajawyi ipojy tẽ ijãkãrã saky mãe kõ oposiko, uru amõ turiri kõ rẽ ipi.

Amõ ja'yry pẽ ay moma'e jimojagwerã kõ rẽmẽ jamojau moma'e jimõjã gwerã kõ pupe, ãmõ jajorapa teve ãme ipi. Amẽtẽ okwapa ja'yry wyi itekõrãnã ipi.

Jasita

Yapo rupi tẽ uve jasita (jasitarã) ipi, ãmõ yreme rupi, Ka'a e'e rupi naikoi amẽ ipi.. Matura põ'ã kamya, ãmõ panakari põ'ã kamya rõmõ. Jõõ tẽ ajamã'ẽ jasita, omy tẽ i'y. Japĩpĩ ra'i ipi, ajaire jãwãsi myterã rupi katu, a'e sĩ ajaire japo'ã kamy ipupe matura ãmõ panakari, ajamã'ẽ kurawa pupe tẽ japõ'ãgwa era ipi.

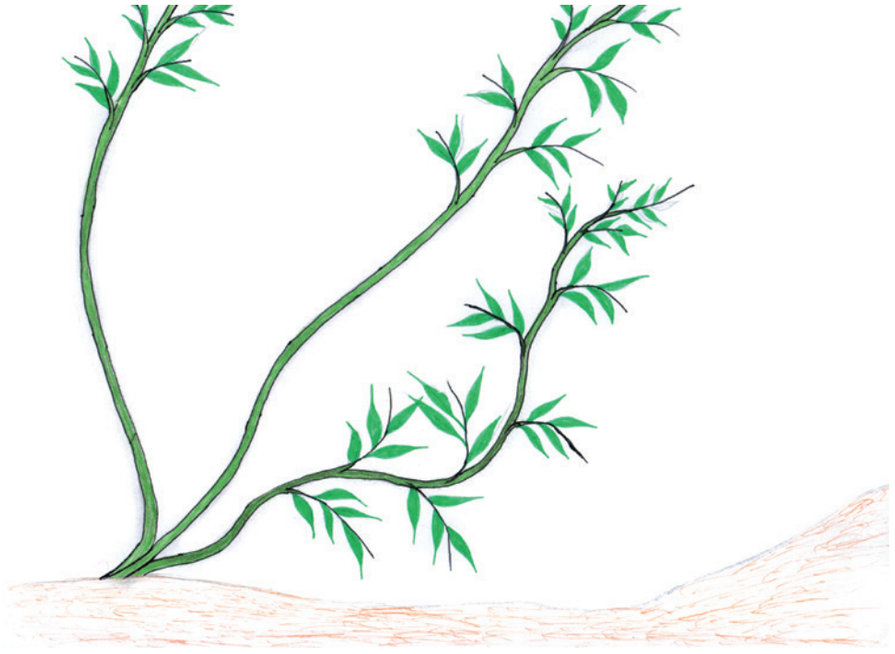

Vyva’y

Vyva pupe japõ’ã kamy ve panakari kõ ipi, ajamã’ẽ jaoka ra’i vyva’y kõ imoaty, ajaire jaõpẽ panakari rẽ, imõtãrãwã rãwã ijõpẽ ipupe ipi.

Asimou

Asimou pupe japõ’ã kamy ve matura kõ ipi. Ajamã’ẽ ka’a e’e rupi te uve asimou kõ amõ yapo rupi.

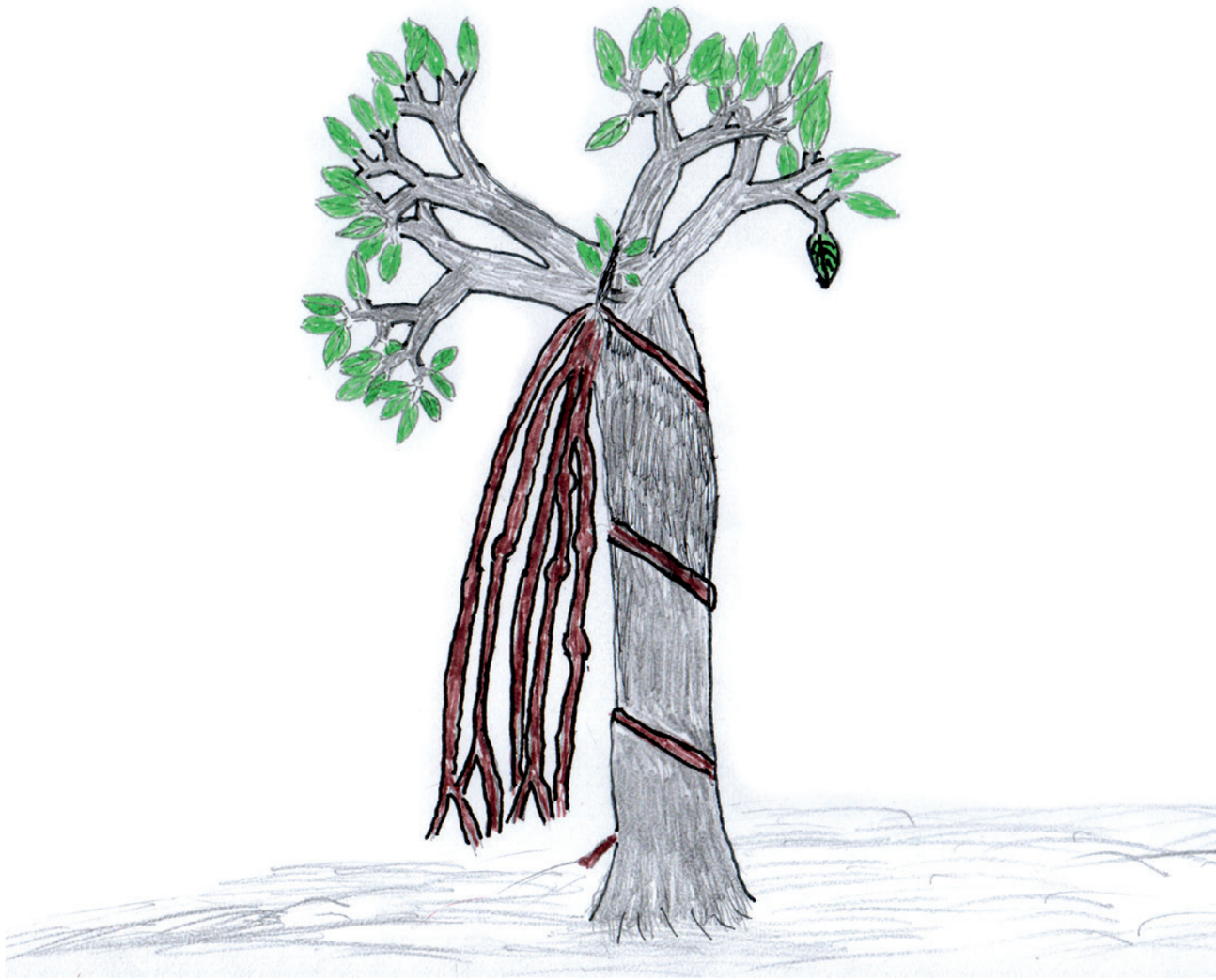

Kakusa

Kakusa pupe uru karyru kõ jasa asa ipi, ãmo uru tapekwa, ãmõ matura, ajamã'ẽ kurawa tẽ jamõige ijarãpãta pupe, jamõ mãni ra'i kurawa, temimõjã gwerã rasa a rõmõ.

Yvyra sirikwerã kõ

Orõpẽ kõ japõ'ãgwa yvyra sirikwerã kõ pupe. Tãivĩ'y, kupai'y, tarakwa'y ãwĩ kõ jaity ijoka ipi, õrupẽ yta rõmõ, awĩ kõ ajy katu jomẽ õrõpẽ yta rõmõ. Ka'a e'e rupi tẽ uve ipi, nuvei yapo rupi ipi.

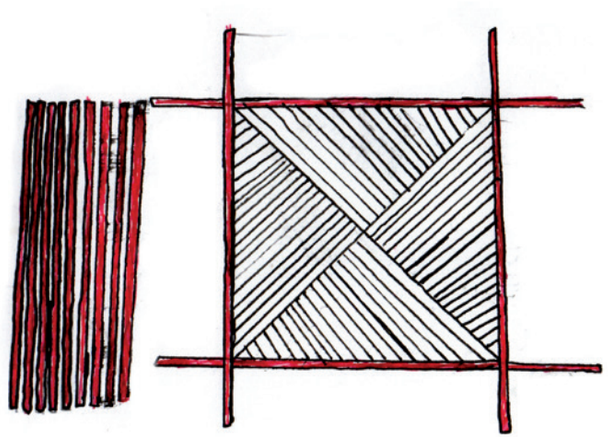

Tepisi rãe

Yvyra kurusa jama'e tepisi rãe rõmõ ipi, a'e jamono imõpã'ã tepisi menã rẽ ajaire jaty'o pyraty ipupe ky'y. Jãã pirerã pupe jaakãno tepisi ipi amõ sapokai pirerã pupe jãkãnõ teve ipi, ãmẽtẽ nõwei pyraty tepisi akã rupi wyi oa.

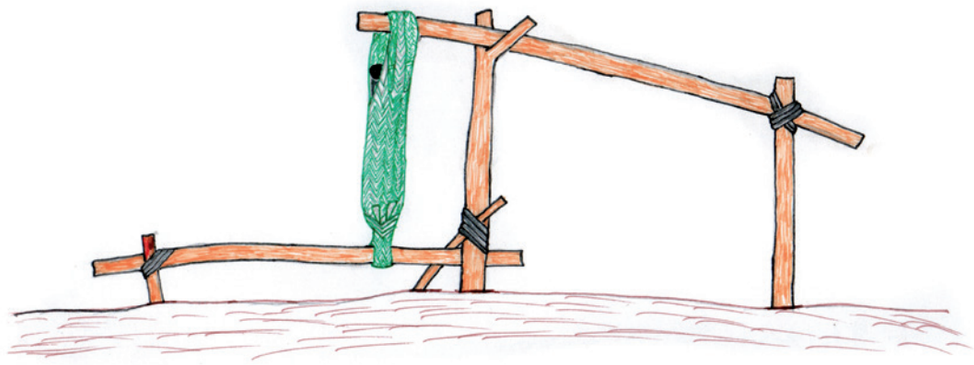

URU RÊ JAMOGY MÃE KÕ			
Moma'e amõ jamojã uru wyi momae jimojã romõ?	**Moma'erã mõ ajamã'e?**	**Moma'e jimojã re?**	**Mame uve? Tenaa/wanã?**
Nimo, kurawa, mãni, tepisi rãe, imenã, ipytu, jãa pirerã	Ikwa romõ	**Tepisi**	Uve piru tena rupi
Turi, urukuakyry, panela jukwerã, turiri, sisi, ymy'ypope, jytay, yvy, ajawa turi	Imomya, imõpirãa, pyraty ty'oa, kasiri ratykwerã to'ya		
Turi, urukuakyry, panela jukwerã, turiri, sisi, ymy'ypope, jytay, yvy, ajawa turi, jasita, vyva'y, asimou, kurawa, mãni, kakusa	Imomya, imõpirãa, mynyju, nimoapu'a, rê'ã, kasusa rena	**Matura**	Uve pirujê tena rupi
Turi, urukuakyry, panela jukwerã, turiri, sisi, ymy'ypope, jytay, yvy, ajawa turi, jasita, vyva'y, asimou, kurawa, mãni, kakusa	Imomya, imõpirãa, mynyju rena, pyraty, nimoapu'a, rê'ã, kasusa rena	**Panakari**	Uve pirujê tena rupi
nimo, kurawa	Ikwa romõ		
Yvyrasirikwerã kõ	Yjyta romõ		

Turi, urukuakyry, panela jukwerã, turiri, sisi, ymy'ypope, jytay, yvy, ajawa turi, jasita, vyva'y, asimou, kurawa, mãni, kakusa	Imomya, imõpirãa, kurwa, mani rena, raparepo rena , wyra rawerã kõ rena	**Maturape**	Uve pirujê tena rupi
nimo, kurawa	Ikwa romõ		
Kurawa, jasita, mãni, vyva'y, asîmou	Ipõ'ãgwa rõmõ, mani rena, raparepo rena, ãkãnytarã rena, ka'i amõ jawarã rãiwerã rena rõm	**Urukaryru**	Uve pirujê tena rupi

Kurawa, mãni, nimo, jasita, yvyra siri, yvirã, pira rã'ãga	Ikwa romõ, ipõ'ãkwa romõ, paku rã'ãga romõ Paku wasu moraita rewarã Moma'e kõ rena romõ teve	**A'y sõ'ã**	Ytape e Yvyrareta
Kurawa, nimo, mãni, yvyra siri, pasi'y, kupai'y, waa'i	Ipoyta/ ijyta romõ Moma'ery moasapa	**Orope**	Uve pirujê tena rupi
Kurawa, nimo, mãni, jasita, ysîmou, kakusa	Ipõ'ãkwa mõ, ijasaa romõ Moma'e kõ rena	**Sirita**	Aruwa'ity
Ysîmo, nimo, uru, yvirã	Ipõ'ã kwa romõ, ijãa romõ Moma'e kõ rena	**Rykyry**	Uve pirujê tenaa rupi

Kurawa, mãni, vyva'y, kakusa	Ipõ'a kwa romõ Tata movou ta Meju rena Meju rerovaa kõ	**Uru tapekwa**	Uve pirujê tena rupi
Nimo, parakaru'a, kakusa, avasi mo'yry, uruku, turi, panela jukwerã, turiri	Ipavõa, imomya, imõpirãa, imovarara Jimõgatarõa romõ	**Uru po'yry**	Uve pirujê tenaa rupi
		Soarapa	
Uru, ysîmo	Pira mo'auta	**Masiwa**	Aruwa'ity
Ysîmo, yvyra po'i, uru	Pira pyka	**Wirika**	Aruwa'ity
Jurusi mo'auta			Pareti miti
Uru pupe jaokenã piraemã			Ytape
Uru, wyra rawerã kõ, mynyju, kurawa, masarany, juwa, nimo, yvyra siri, avasi kãgwerã, yvirã, ysîmo, yvyra'i	Yvyra'i rewarã, ama'yvu rewarã, wyra rã'ãga apea, ikwa romõ Moraita yvyra'i amõ ama'yvu rewarã	**Wyra rã'ãga kõ**	Uve pirujê tena rupi
Uru, avasi, parakaru'a, avasi mo'yry, murumururo kykyrerã, yvirã, ysîmo, kurawa, yvyrasiri, yvyra'i, mararijapuro	Yvyra'i rewarã, ikwa rõmõ, ijõvãa, iporãmõ, Avasi moraita rewarã	**Avasi rã'ãga**	Uve pirujê tena rupi

kamisa, uruku, nimokamisa, yvyra'i, yvirã	Imopirãa, eteerã'ãga, ikamisa romõ, ikwa romõ Pakuwasu moraita rewarã	**Mirã rã'ãga**	Yvyrareta, ytape
Kurawa, nimo, turi, turiri, mãni, panela jukwerã, kakusa	Ikwa romõ, imomya, imõpirãa, ijasaa	**Raparã rena**	Nuvei
Uru, yvyra'i, nimo, ysîmou, yvirã	Ijyta romõ, ipõ'ã kwa romõ Moma'e movya	**Uru panãkõ**	Jaãpinã, Aramirã 2

Dados Internacionais de Catalogação na Publicação (CIP)
(Câmara Brasileira do Livro, SP, Brasil)

Uru rewarã kareta : wajãpi remikuwa. --
São Paulo : Iepé - Instituto de Pesquisa e Formação Indígena, 2026.

Vários autores.
ISBN 978-65-89357-18-6

1. Arte indígena 2. Artes 3. Comunidades indígenas - Brasil 4. Povos indígenas. 5. Povos indígenas (Waiãpi)

26-380507.0 CDD-704.09

Índices para catálogo sistemático:

1. Arte indígena : História 704.09

Maria Alice Ferreira - Bibliotecária - CRB-8/7964

Iepé – Instituto de Pesquisa e Formação Indígena
Rua Ariosto Buller Souto, 134 – 05615-030 São Paulo SP
Avenida dos Caramuru, 281 – 68902-100 Macapá AP

Para saber mais sobre o Iepé, consulte
www.institutoiepe.org.br

Ikatuway moma'e jimõjã gwerã kõ jakuwa pirujẽ rẽmẽ, ãmetẽ a'e pupe tẽ wãivĩ gwerã kõ oposiko kõ'ẽ kõ'ẽ ve. Ija'yry remeve tõvijã gwerã kõ warakarã gwerã kõ omo'e uru mopaia rẽ, amõ uru ãvasĩ arẽ, ajaire moma'e jĩmojã gwerã kõ rẽkwe omo'e ky'y, okuwa pa ovijãgwerã kõ wyi remẽ ovotẽ õmojã ky'y, itetejẽ mojã imoaty ky'y. Erekwa pa ky'y remẽ niwaype ãi werekwarã pẽ õmojã mõma'e jimojã gwerã kõ imoaty, iposikoa romõ, apijarã rerekwarã tẽ naeako'i koivoarã remimõjã gwerã kõ rẽ. Awĩ tawĩ nomojãi tepisi amõ oropẽ kõ mã'e rerekwarã ojimomorijau tãtẽ iko, pyraty ty'oarẽ, pyraty moasaparẽ, kasiri moasapa rẽ, ajawyi ikatuway jakuwa tepisi jimojã kõ, amõ õropẽ kõ, awĩ pupe tẽ jaty'o pyraty ipi, tepisi e'ã mẽ nuve ãi pyraty, amõ õropẽ e'ãmẽ nuve'ãi meju, typy'a, koaky, kasiri, kasiri miti, amõ tukupi kõ.

ISBN: 978-65-89357-18-6
9 786589 357186
C3L

CONSELHO DAS ALDEIAS WAJÃPI APINA

iepé

AWATAC
ASSOCIAÇÃO WAJÃPI TERRA, AMBIENTE E CULTURA

União Europeia

Rainforest Foundation Norway